

א. פירושים במאירי וברבינו מנוח; ב. ארחות חיים; ג. אוהל מועד; ד. אבודרהם; ה. שו"ת אהלי תם; ו. שונות.

פרק ח: ר' יוסף קארו ופירושי רבינו מנוח

101

א. המובאות בב"י ובכ"מ ומקשה עליהם; ב. המובאות בב"י ובכ"מ ומקשה רק בב"י; ג. המובאות רק בב"י וחולק עליהם; ד. המובאות רק בכ"מ וחולק עליהם; ה. תיקוני טעויות בכ"מ; ו. רשימת קטעים מפירושי רבינו מנוח המובאים בב"י ובכ"מ.

פרק ט: כתבי יד ונדפסים

109

1. כ"י מוסקבה; 2. כ"י שראה החיד"א; 3. כ"י פרמא; 4. כ"י מערצבאכער. נדפסים.

השמטות ותיקונים

112

דף אחד מספר המנוחה בגניזת קאהיר

115

רשימת הנוכחים בספר המנוחה

118

מבוא

פרק ראשון

רבינו מנוח, תקופתו ורבותיו

המגינים הראשונים של הרמב"ם וספריו נחלקים לשני סוגים. יש מהם שיצאו במלחמת תגופה נגד מתנגדי הרמב"ם ובדברי הגנה על צדקת הרמב"ם וחיבוריו. הסוג השני הם המגינים בקול דממה דקה, לא באגרות ובדברי ניצוח, אלא בהעמקה יסודית ושיטתית בדברי הרמב"ם, חשיפת מקורותיו, ויישוב הקושיות וההשגות של החולקים עליו, בהוכחות הנשענות על דברי הגאונים ומחזיקות בתורתן של ראשונים.

אלו לא הגנו על הרמב"ם על ידי שהביאו חלקים מדבריו, ששימשו ככלי התנצחות וויכוח, אלא הם פירשו את דבריו פיסקא אחר פיסקה מהחל ועד כלה, ועל ידי כך הקימו חומת מגן שהקיפה כל סעיף וסעיף, ולפעמים כל תיבה ותיבה, מחיבוריו. ומתוך שפירשו ויישבו את הקושיות, הנחילו הם בזה לדורותיהם ולדורות הבאים את משנה תורה להרמב"ם, בבחינת מה שעשה רש"י לתלמוד הבבלי.

אחד מראשונים אלה היה רבינו מנוח, שיצא בהגנה עקבית ושיטתית על הרמב"ם, בזה שהיבר פירוש על הרמב"ם, הכולל דברי הגנה עליו, חשיפת מקורותיו ופירוש דבריו: ביסודיות ובענווה כתב את פירושו. היסודיות היתה בזה שהיו לפניו כתבי יד מספריו של הרמב"ם, והוא שקד לקבוע את הגירסא המדוייקת, וגער במגיהים ששינו ותיקנו בדברי הרמב"ם, וכן בהשוואה ללשון התלמודים. הענווה שבו היתה, שאף לא כתב דברי הקדמה לספרו ולא פירט את מטרת פירושו. ורק בדרך אגב הוא מבטא את מטרתו במלים ספורות, בהן כותב שמפרש הוא את הרמב"ם בדרך היראה ואין בכוננתו לחלוק עליו: "כי לחלוק לא העיר שכלו, ולאחר הר ריב מדון ומצה, תורה יגדיל, עבדך יואיל, באר הלכות חמץ ומצה". או: "יראת הרב המחבר עמדה מול פני, והיא מנעתני מזה, כאמרו ית' לא תוסיף עליו ולא תגרע ממנו"².

נראה, שרבינו מנוח היה צנוע בהליכותיו, עד שתולדותיו לוטים בערפל. שמות בית אבותיו אינם ידועים בבירור, ולא ידוע לנו על תלמידים שהעמיד. ומתוך כך נתהוו השערות שונות הקשורות לתולדות חייו.

1. פזמון, בראש הלכות חמץ ומצה.

2. הלכות ברכות יא, ב.

רבינו ומקום מגוריו

שמו של רבינו מנוח נזכר במקורות שונים בקשר לשלש ערים בפרובאנס, והן: בדרש, לונגיל³ ונרבונה. לפי זה היינו מסיקים שאפשר שלא התגורר רבינו בקביעות בעיר אחת במשך ימי חייו. אבל מתוך חיבורו אנו למדים שהעיר נרבונה היתה למרכז חייו, כי אחת ממטרות רבינו בפירושו, היתה להגן על מנהגי נרבונה ולתת להם חיוק, וכנראה שבעיר זו התגורר ושם שאב תורה מרביתו הנרבוניים, ובה כתב את פירושו לרמב"ם. ונוסף לזה מה טוב לנו יותר מעדות רבינו עצמו, שאומר בקשר לעירו "וכן מנהג העיר הזאת נרבונה"⁴. מנהגי נרבונה משתקפים בפירושו, בעיקר במקומות שבהם להגן עליהם, ולפעמים אף כנגד שיטת הרי"ף והרמב"ם. לענין הזכרת ראש חדש בברכת ההפטרה הוא מביא ייחודו של מנהג נרבונה, כנגד הרי"ף והרמב"ם והראב"ד, ושנהגו גם בגלילות פרובאנס ובקצת ערים אחרות לאומרו, "מיהו מנהג העיר הזאת נרבונה שלא להזכיר ענין ראש חדש בברכת ההפטרה... וכן דעת הרב בעל המאור, וכן היה מנהג בהר עד שבא לשם הראב"ד והנהיג להזכיר, וכן מנהג ברוב המקומות"⁵. במקרה אחר מביא רבינו את דעת הראב"ד שמסכים לרמב"ם במנהג נרבוני, שהחזן אינו עומד בבימה אלא למטה לפני הארון "ישמעיען נמי מיהא"⁶ שש"ץ אינו עולה לבימה... [וכן מנהג העיר]⁷ הזאת נרבונה, וכן הסכים הראב"ד בהגותו"⁸. אם כן ברור מזה⁹ שרבינו הוא אחד מחכמי נרבונה הוותיקים, שהגן על מנהגיה מכל השפעה מן החוץ. ואף מדברי רבינו משמע שעוד בילדותו התגורר בעיר זו, כפי שמעיד על מנהג מטיים שראה שם בילדותו¹⁰.

3. שערי ציון, למהרי"ד די לאטיש, הוצ' באבער, עמ' 46.
4. וזה הביא החיד"א מתוך פירוש רבינו, בשם הגדולים, מערכת גדולים, בערכו.
5. תפלה יב, טו. וכן דעת התוספות ועוד, וכן במנהגי שבת לה. ובארחות חיים שבת נג מביא שזה מנהג נרבונה: "וע"כ פשט המנהג בעיר נרבונה שלא להזכיר וכו'".
6. מן הרמב"ם.
7. הכ"י מטושטש כאן.
8. תפלה יא, ד.
9. אם כי שבמקום אחד, לענין סדר הקריאה בהולו של מועד, שהרמב"ם כתב שביום השלישי כהן קורא וביום השני, הלוי וביום השלישי, וישראל קורא ביום השלישי. וזו גם דעת הרי"ף, אבל רבינו הביא נגדם את מנהג עירו: "ומנהג עירינו להיות קורין כהן ולוי כמו שכתב הרב, אך ישראל קורין וביום הרביעי, וכן שאר הימים על סדר זה, עד שקורא ביום ערבה ישראל ביום השמיני עד סוף הסדר, והמסיים קורא ביום השישי וביום השביעי" (תפלה יג, יג). אבל במנהג אחרון מן, מביא מנהג נרבונה: "שביעי של ערבה כהן וביום השישי, לוי וביום השביעי, ישראל וביום השמיני, ישראל אחר וביום השישי, וכן מנהג העיר הזאת נרבונה העיר הגדולה לאלקים". לפי רבינו הרביעי קורא וביום השישי וביום השביעי, ולפי המנהג הוא קורא רק וביום השישי.
10. רבו ר' מאיר הנרבוני (ראה עליו להלן) כותב בענין חביטת ערבה: "והר"ם (רמב"ם) לולב ז, (כב) כתב וחובט בה על הקרקע או על הכלי פעמים או שלש בלא ברכה, שדבר זה מנהג נביאים הוא, וכן שמעתי מן החכמים הוקנים שהיו בעיר הזאת מקצתם שהיו עושים כן" (ספר המאורות סוכה מב, ב). ורבינו מנוח מאשר מנהג נרבוני זה שראה עוד בילדותו

יש משערים¹¹, שאולי הוא רבינו מנוח הנזכר בתוספות: "אבל מכל מקום הקשה הר"י מנוח דמאי פריך, והא לא כתיב חוקה אלא אעבודה, והגרלה לאו עבודה היא. וצריך עיון שם"¹². דברי התוספות "וצריך עיון שם" אולי מלמדים כי קושיית ר' מנוח היתה כתובה בספר. שוב נזכר בתוספות בקדושין: "מיהו אומר הר"י מנוח דה"מ למיתני וניתרת בשני דרכים, דגבי קדושין שייך לשון היתר"¹³. וכן הוא נזכר בפסקי ריקאנטי, שם מובאת חוות דעה בין שתי דיעות בעלי התוספות¹⁴. אי אפשר לקבוע אם רבינו מנוח מפרש הרמב"ם הוא זה המובא בתוספות, אם כי יבורר להלן שהוא חי קרוב לתקופת בעלי התוספות. ויש משער שהוא חי בימיו של ה"מגיד משנה", אבל אין לזה כל יסוד¹⁵. ולהלן יתברר שנראה שהי בערך בסוף האלף התשיעי ותחילת האלף הששי, וזאת אפשר לחזק אחרי זיהוי רבותיו ותקופתם, להלן.

אביו

השערות שונות ורחוקות זו מזו נאמרו על שם אביו. יש¹⁶ שקבעו את שמו כר' מנוח בן שמעון בדרשי, וזה על סמך המובא בשו"ת הריב"ש שנשאל על כך, והשואל היה לפני הלכות טריפות לרבינו: "עוד שאלת על סירכא שבא לידך, שהיתה האומה והאונן דבוקות לצלעות ולשדרה ולטרפס הכבד בלא פלוש כלל, והיא הנקראת פולמינד"ה,

בעירו: "חירות של דקל היו מביאין וחובטין אותן בקרקע בצד המזבח, ואותו היום נקרא יום חבוט חירות, וזכורני שראיתי בילדותי קצת מוקני העיר הקדמונים עושים כן" (סוכה ולולב ד [1], כב).

11. קורא הדורות, לר' דוד קונפורטי, הוצאת קאסל (יו, ב). והביאו החיד"א בשם הגדולים מערכת גדולים, אות מ, רבינו מנוח.
12. חולין כד, א ד"ה טעמא.
13. קדושין ב, א ד"ה מאי.
14. פסקי ר' מנחם ריקאנטי, סימן תקפו: "מעשה שבא לפני הר' שמואל מאיורה, על שני בתי שהיו זו לפני מו, והיה חצר אחד בבתי, והיה המת בפנימי, ושאלו אם היה מותר כהן להיות בחיצונה, והיה הרב רוצה לאסור, מפני שסוף תומאה לצאת בצד החיצונה, והכי נמי אמרי' גבי זיו שלפני הפתח שטמא בשביל זה. ויש שרוצין להקשות לו, אם כן אין כהן יכול לבוא פתח שער העיר כשיש מת בעיר, וכן דרך פתח בית הקברות, דכמו כן איכא סוף תומאה לצאת. ואינה קושיא, דשאני התם דשמא לא יוציאנו דרך שם, אלא יקברנו בתוך העיר. והר' מנוח מחלק, דלא אמר סוף תומאה לצאת אלא באהל שסמוך לאהל המת, בלא הפסקת אויר. מיהו רבינו נתנאל מקינון הראה להר' שמואל שאין כהן מוזהר על סוף תומאה לצאת אפילו תחת הוי"ו, ועל אסקופת הפתח יכול לעמוד, ובלבד שלא יהא שם פתח טפח להביא הטומאה".
15. ר' שימעון סיראן במבואו הקצר למנוחה בהוצאתו, פרעסבורג, תרל"ט. וראיתו היא: "כי בכל ספרו אינו מזכיר את הרב המגיד, ואילו היה חי אחר זמנו של ה"ה סהמא היה מזכירו, ואילו היה חי קודם ה"ה סהמא היה הרב המגיד מזכיר אותו". ולמותר להעיר, שדרך הוכחה זו, שהואיל ואינם מזכירים זה את זה מכאן שחיו בתקופה אחת, אין לה במה לתלות.
16. אברהם גייגר, מאמר על ר' לוי בר' אברהם ובני דורו, ב"קבוצת מאמרים", וורשה תר"ע, עמ' 254.

ורצית להתירה מפני שמצאת בהלכות טרפות שחבר הרב רבי מנוח ברבי יעקב בדרשי ז"ל, שהעיד שהיו אוכלין אותה בנרבונה, ולא הניחוך טבחי דמתא¹⁷. יש הסובר¹⁸ כי היו שני מחברים שחיו בפרובינצה באותו זמן ושניהם נקראו מנוח. אבל קשה לשער כי היו שני מחברים בשם אחד, בתקופה אחת ובעיר אחת. ואם היו שנים באותה התקופה בודאי היו קובעים אנשי הדור ההוא סימנים מיוחדים לזיהויים. ופלא הדבר, כי הביי מביא תשובת הריב"ש¹⁹, אבל אצלו חסרות המלים "ברבי שמעון בדרשי ז"ל"²⁰. וכן במקום אחר נזכר שם רבינו בכעין זה. באהל מועד, לר' שמואל ירונדי²¹ מביא: "ובפי' חכם ר' מנוח בר"ש מנרבונה"²², והדברים נמצאים בפירושו רבינו²³. אמנם כאן נזכרת נרבונה במקום בדרש, ואפשר שאביו חי בדרש ורבינו בנרבונה. אבל את ראשי התיבות "בר"ש אפשר לפתור "בר' שמעון". ויש לציין שאותו הקטע מובא גם בכסף משנה²⁴ ובבית יוסף²⁵, ושם רק "רבינו מנוח". אבל אין להתפלא על כך, כי מרן לא הביא את הדבר מ"אהל מועד"²⁶, אלא שהיה לפניו חיבור רבינו וממנו שאב.

17 שו"ת הריב"ש, סימן פה. וכן פסק ר' מאיר במאורות (חולין מה, א): "וראיה שהיא דבוקה בשדרה, דהיינו גג האומה מהשלמת האוני ולמטה קוראין אותה פולמונדא, ומתירין אותה, והוא שדבוקה לגמרי שאין בה פלוש כלל, ויש מחמירין ואומירין שצריך שיהיו האוניין והאומא הכל דבק לשדרה בלא פלוש... כן מנהג נרבונא". שאלה זו היתה ידועה בקרב חכמי נרבונה ולונגיל שנהגו להיתר בזה. וראה בבית יוסף, יורה דעה, הלכות טריפות, סימן לט, ושם בד"ה ודע שיש מתירים, דעת רבינו ירוחם שכתב בשם ספר האשכול, שחכמי לונגיל ונרבונה מתירין. כגוסה השאלה שבשו"ת הריב"ש מביא גם ר' אברהם בר' נתן הירחי מלונגיל: "וכן מצאתי כתוב, אם כל הריאה האומין והאונין דבוקות לצלעות בלא שום פלוש בעולם, ונקרא פלמוניא, יש גאון שמתירה, שכך נבראת, ולא בא לה על ידי לקות. ומכל מקום יש להתירה אם יש מכה בכל הדופן, דהלינן במרה ובנפיתה, אבל בלא מכה בדופן לא ראיתי ולא שמעתי חכם שהתירה, ופוק חזי מאי עמא דבר". (יצחק רפאל, הלכות טריפות, סימן לט, ושם בר' נתן הירחי מלונגיל, בספר היובל לר' חנוך אלבק, ירושלים תשכ"ג, עמ' 455). וכן בארות חיים (הלכות טריפות, סימן כח) בשם בעל המכתם: "כתב הר' דוד ב"ר לוי ז"ל, וריאה שהיא דבוקה בשדרה, דהיינו מגג האונות ולמטה, קורין אותה פלמונד"ה ומתירין אותה, והיא שדבוקה לגמרי בלא פלוש כלל. ויש מחמירין ואומרים שצריך שיהיו האוניין והאומות דבוקות בשדרה בלא שום פלוש. אם אין האונות דבוקות אוסרין אותה, וכן נוהגין בנרבונה". וכן בבעלי אסופות (כתב יד) הלכות טריפה סימן א, ונתפרטמה על ידי הרב בנדיקט, סיני, כט, מעמ' קצג, ובמיוחד ראה שם בהערות בעמודים רג-רד. ועי' בספר הישר לר"ת, תשובת רבינו גרשום, סימן תפט (שצט) (תשובות רגמ"ה בהוצאת ד"ר שלמה איידלברג עמ' 69): "ומה שקורין פלמונידה זו היא ריאה וכו'".

18 ש. א. פאזאונסקי, ב"קבוצת מאמרים" הג"ל, הערה 4.

19 יורה דעה, הלכות טריפות סימן לט, סוף ד"ה בפרק א"ט אהא דא"ר נחמן.

20 אמנם, אפשר שאגב שיגרא דלישנא לא הביא מרן את שם אביו ומקומו, היות שבמקומות אחרים מזכירו הרבה פעמים תחת השם "רבינו מנוח" בסתם. בכל זאת הרי מעתיק כאן את תשובת הריב"ש כמעט בלשונה, ומדוע השמיט זאת.

21 ראה עליו להלן ברשימת המחברים שראו כתבי רבינו.

22 אהל מועד, חלק א, פח ע"ב.

23 תפלה יב, ו.

24 או"ח קמב.

25 אם כי קדם לו, ומזכירו. לדוגמא ראה ב"י או"ח סימן צ.

יש סוברים שהוא ר' מנוח בר' יעקב הלוי, וזה מפני כמה מקורות בהם מזכיר השם "מנוח בר' יעקב", צונץ²⁶ מציין שב"אור זרוע" כתב יד (אוקספורד 650) עמ' 19 ובאור זרוע קטן כתב יד (אוקספורד 651) נזכר רבינו מנוח בן יעקב הלוי. ולדעתו אולי הוא הנזכר ב"דעת זקנים מבעלי התוספות"²⁷: "מר"ם ששמע מאביו הר' יעקב הלוי ז"ל; הוא רוצה לפענח את ראשי התיבות ר"ם "רבינו מנוח". גם גרוס²⁸ הולך בדרכו בפתרון ראשי התיבות של השם ר"ם, וקוראו מנוח בן יעקב דלונגיל, על סמך המובא ב"קהלת שלמה"²⁹ מקובץ דינים ותשובות מקדמונים, סימן קפב: "וכ"כ המ' בר' הירחי בפי' ברכות שלו", והוא רוצה לגרוס ולתקן: המ' = רבינו מנוח, בר', צ"ל בר"י = בר' יעקב, ו"הירחי" היא לונגיל. אבל למעשה דברי חוקרים אלה אין להם על מה שיסמוכו, כי בדיקת כתב יד אור זרוע קטן (עמ' 148) מוכיחה בבירור את השם "ה"ר משה ב"ר יעקב הלוי". ובדיקת כתב היד של קובץ דינים ותשובות קדמונים אמנם מוכיחה כי השם מנוח נזכר שם, אבל כל הקטע שם מטושטש בגלל כתם שנפל בו, ולכן ניסו להגיה ולתקן בשולי הגליון את החסר במלים אלו: "וכן כתב הר"ר ב' הירחי בפי' ברכות שלו"³⁰, ונראה שהכוונה לאבן הירחי מחבר ספר המנהיג, ואמנם חלק מן הדברים נמצא בספר המנהיג³¹. וכיום רווח השם "ר' מנוח בר' יעקב מנרבונה"³², ולדבר זה אין יסוד של ממש.

ואשר לשם אביו, אם כי יש ספקות בדבר, הרי על פי שנים עדים יקום דבר לומר על פי

הדחק, לפי שו"ת הריב"ש וספר אהל מועד, ששם אביו היה שמעון.

רבינו מנוח אינו מזכיר את שם אביו. מדבריו נלמד רק שכתב את חיבורו אחרי מות

26 צור געשיכטע אונד ליטעראטור, עמ' 89.

27 לויקרא יג, ד"ה ועמוק.

28 גאליה יודאיקה, עמ' 285-6.

29 כתבי"ד האלברשטאם, ווין תר"ן, כ"י מס' 345, עמ' 64. מספרו בקטלוג הירשפילד 108.

30 אבי מורי שליט"א הואיל לבדוק עבורי את צילומי של כ"י זה, במכון לצילומי כתבי יד עבריים בירושלים. והנה הקטע במלואו: "פרק אין עומדין. היושב בתעני' בשב' קורעין לו גזר דינו של שבעים שנה. ופירש' בתעני' הלום, וחזרין ונפרעי' ממנו תענוג שבת. מאי תקנת' לישב תעני' לתעניתו. ותימ' דאמרי' במסכ' שבת יפה תענית לחלום כאש לנעורת, ובו ביום אפי' בשבת, ולא קאמ' שקורעי' לו גזר דינו של ע' שנה, וחזרין ונפרעין ממנו. ושמעתי מהר' מנוח (המשך הקטע מטושטש בכמה מילים בגלל כתם דיו) שהתענה תעני' חלו' בשבת. וכן (כאן שוב מטושטש הקטע, אולם ישנה תוספת בגליון): [וכן-כתב הר"ר ב' הירחי בפי' ברכות שלון כל היושב בתעני' בדיעבד קאמ' שחל בשבת מיירי וקור' גזר דינו עד ע' שנה וחזרין ונפרעי', לפי שגרם בחטאיו להתעני' ולכן צרי' לישב תעני' לתעניתו, אבל היושב בת"ח אי' חזרין ונפרעי' ממנו, כי מה יעשה בע"כ צריך להתענות, וכן מוכח בשיליה תעני' בהדי' דאי' צריך לישב תעני' לת"ח בשב', כי מה שמבטל הגזי' בשב' אין לך עונג גדול מזה, כדאית' בירושלמי כשמת ר' עקיבה היה ר' שמעון' בוכה אחריו, א"ל תלמידיו מפני מה אתה בוכה, והלא שבת הי', א"ל זה עונג דידי, ע"כ מצאתי".

31 הלכות תעניות, יא. וראה גם בספר האשכול, הלכות שני וחמישי ותענית.

32 הולדות הפוסקים, ורשא תרע"א, אות מ' עמ' 348; אוצר הספרים לבן יעקב; בית עקד ספרים לפרידברג; שרי האלף עמ' רסח, מס' 99; רמב"ם בהוצאת שוליונגר, ניו יורק תשי"; ובהוצאות אל המקורות ופרס.

אביו, כי מזכירו בברכת המתים: "אבי ז"ל". אין כל הוכחה מכרעת ששם אביו היה יעקב או שמעון. רבינו מביא כמה הלכות בשם אביו, מתוכן משתמע שאביו כתב חיבור, שאינו ידוע לגו כיום. ולהלן ההלכות והפירושים שמביא בשם אביו, מה שבכתב ומה שקיבל ממנו בעל פה.

מתוך הקטעים בשם אביו אי אפשר לעמוד בדיוק על תכונת החיבור, אם היה זה פירוש על התלמוד או ספר הלכות. אבל אפשר להבחין מהם, שהחיבור נוגע להלכות תפלה, סעודה והלכות הפסה, ובמיוחד מסדר ליל פסח. מתוך הקטעים אנו למדים שהיו כלולים בו טעמי הלכות וכן מנהגים וטעמים שונים. כמו הטעם שאדם חייב לברך מאה ברכות, טעם לברכת קדוש שביוצר אור, טעם לעמידה בויכוח, המנהג להתחזק הלחם בשתי ידי וטעם לכך, טעם לאין משיחין בסעודה, הלכות ומנהגי סדר ליל פסח. ויש שיביא טעמים מן הירושלמי, או שיפרש את הירושלמי. וכן יביא הלכות הגאונים.

כמה מן הדברים שמביא בשם אביו אינם לאביו עצמו, אלא נמצאים גם בחיבורי חכמי פרובאנס אחרים. אבל בעיקר יש לציין את ספר ה"מנהיג" שכנראה אסף לספרו כמה ענינים שנמצאו גם בכתבי אביו של רבינו מנחם. בספר המאורות לא נמצא מן הטעמים האלה, אבל יש מהם שכתבם ר' מאיר "מפי השמועה", ויש לשער שרבינו מנחם הביא בפני רבו מפירושי אביו, וכמה מהן כלל ר' מאיר בספר המאורות וציין ששאב אותן "מפי השמועה". ואלו הדברים שמביא בשם אביו:

א. "חייב אדם לברך מאה ברכות, סמכינן להו אקרא, דכתיב מה ה' אלקיך שואל מעמך, אל תקרי מה אלא מאה. וכתב אבא מרי ז"ל, דהכי משמע מהאי קרא, לפי שיש בו מאה אותיות עם האל"ף הגסתר במה. ודבר זה כתוב בתורה שנוי בנביאים משולש בכתובים, בתורה הא דאמרינן, בנביאים גאם הגבר הוקם על, על בגימטריא מאה, בכתובים כי כן יבורך גבר, כי כן בגימטריא מאה, וקרי' ביה יברך"³⁷. ועיקרי הדברים נמצאים בספר המנהיג (עמ' 11). ובמאורות³⁸ מביא חלק מן הדברים, מן הפסוק שבכתובים, בלשון "ועוד שמעתי".

ב. "וכתב אבא מרי ז"ל בשם הר' יוסף אבן פלאת, דמשום הכי אר' קדושה ביוצר, להוציא מלב קצת בגי אדם שחושבים שהמאורות והגלגלים הם אלוהיות, וע"כ תקנו אותם שאין כח להם זולתי במצות בוראם"³⁹. ובספר המנהגות⁴⁰ מביא דברי אבן פלאת מפי השמועה: "גם שמעתי בשם הרב ר' יוסף שנתן טעם למה תקנו קדושה ביוצר אור וכו'". ג. "ומנהג לומר ויכלו מעומד קודם ברכה זו (ברכה מעין שבע) וכתב אבא מרי ז"ל, דבירושלמי מיייתו לה בג"ש, כתיב הכא אשר, וכתב התם ועמדו שני האנשים

33 תפלה ז, יד.

34 ברכות סב, ב ד"ה גרסינן.

35 תפלה ז, יז.

36 ספרן של ראשונים, הוצ' אסף, עמ' 133.

אשר להם הריב, מה להלן מעומד אף כאן מעומד"³⁷. עצם הטעם נמצא במנהיג³⁸. והירושלמי נמצא רק במקום אחד נוסף³⁹.

ד. ברמב"ם: "כל הגולל ספר תורה גוללו מבחוק, וכשהוא מהדקו מהדקו מבפנים." "כלומר, כשגוללו כמטפחת צריך שיהא הכתב מבהוץ, דכיון שהוא עושה המצוה צריך שיהא הכתב לנגדו. וכשהוא מהדקו וכו', כשמהדק הגלילה הופך הכתב כלפי התוך, ויש דמפירשי גוללו מבחוק אחורי הכתב שלא כנגד החלק שבין שני העמודים כדי שתקשר יפה, היינו המטפחת, אבל כשהוא מהדקו כלומר שגמר מלגלול כל המטפחת... שני פירושיה אלו כתב אבא מרי ז"ל"⁴⁰.

ה. "וכתב אבא מרי ז"ל בשם הגאונים, דהיכא דהו' עשרה ואשכחניהו דקא אמרי נברך אליהו, אומר ברוך ה' המבורך, דכיון דזכרי שם איהו גמי מזכר ליה"⁴¹. ההלכה היא מבה"ג, וכן מביאה המאורות ברכות מה, ב.

ו. "וכתב אבא מרי ז"ל מפי השמועה, שכל בוצע צריך לאחוז הלחם שבוצע בו בעשר אצבעותיו, כנגד עשר יגיעות שיגע האדם הראשון קודם שאכל הפת, וכנגדן יש עשר תיבות בברכת המוציא"⁴². עצם המנהג, אבל בטעמים אחרים, מובא בראשונים. ובספר המנהיג⁴³: "בתשובות ר"ש ז"ל, ואוחז הלחם בעשר אצבעותיו, כנגד עשר תיבות שבברכת המוציא, ועשר שבפסוק מצמיח הציור וגו', ועשר מצות בתבואה". ובמאורות מביאה מפי השמועה "שמעתי כי לחבוב המצוה ראוי לאחוז הפת שמברך עליו בעשר אצבעותיו, כנגד עשר יגיעות שיגע אדם הראשון עד שאכל הפת, וכנגד עשר תיבות בברכת המוציא"⁴⁴.

ז. "אין משיחין בסעודה וכו'. והביא אבא מרי ז"ל על ענין זה ירושלמי שהוא בפרק כיצד מברכין (ה, ו), דאמרינן התם האי מאן דעטיש גו מכליה אסור למימר ייס בגין סכנתא דגפשיה, כלומר שאין לומר אסותא, והוא משיב להם חיי דמר. וכיוצא בו מנהג העולם, כי אולי יסתכן אם ידבר, שמא יקדים קנה לוושט ויבא לידי סכנה"⁴⁵.

ח. הרמב"ם כתב לענין ביעור חמץ: המפרש בים וכו' ואם דעתו לחזור קודם הפסה צריך לבדוק וכו'. ולדעת רבינו מקור הרמב"ם הוא בירושלמי דהני מילי מספק, אבל בודאי אפילו מראש השנה. והוסיף: "ואבא מרי ז"ל כתב פי' הירושלמי כך נראה, הני מילי מספק שאינו יודע שיש חמץ בביתו, אבל בודאי שיוודע באמת שהוא מניח חמץ

37 תפלה ט, י.

38 הלכות שבת ו.

39 בתורתן של ראשונים (לקוטים מכ"י דה רוסי 327), עמ' 58.

40 תפלה יב, כד.

41 ברכות ה, יז.

42 שם ז, ד.

43 הלכות סעודה, א.

44 ברכות לט, ב.

45 ברכות ז, ו.

בביתו, אפילו מראש השנה צריך לבער ואפילו אין דעתו לחזור, דהא בהא איירי, ע"כ"י⁴⁶.
 ט. הלכה זו מביא רבינו מנחם בשם אביו בשם החכם ר' שמואל בר' שלמה, הרמב"ם כתב: "בשאר הרגל אכילת מצה רשות". והביא רבינו: "ומשום האי טעמא לא מברכינן על אכילת מצה אלא בלילה הראשון שהוא עיקר החובה, ואינו יכול להפטר מאכילתה, אבל שאר הימים לא, דאי בעי לא אכיל אלא פירות וקטנית או אורז ודוחן, ונמצא שאינו מצוה לוכל מצה, אלא שלא יאכל חמץ, הא למה זה דומה לאוכל בשר בקר וצאן או שאר בהמה טהורה, שאינו מברך אקב"ו לאכול בשר, פי' דהכי קאמר רחמנא לא תאכלו בשר חזיר, אך אם תרצה לאכול בשר אכול בשר כבש או שור, וה"ל לא תאכל חמץ, אך אם תרצה לאכול פת דגן אוכלו מצה, אבל אינו מצוה אותך על המצה, שאם תרצה שלא לאכלה אלא לאכול פת של שאר מינין או פירות, הרשות בידך, ונמצא שאין כאן מצוה כלל, ומשום הכי אין מברכין עליה אלא בלילה הראשונה שהוא מצוה, כך זכורני שכתב אבא מרי ז"ל בשם החכם ר' שמואל בר' שלמה"⁴⁷.
 י. "ובקידוש לילה זה אין מברכין שעשה נסים שהרי יאמר לפיכך שהוא שבח על הנסים, כך כתב אבא מרי ז"ל בשם הגאונים"⁴⁸. וכן במנהיג⁴⁹.
 יא. רבינו מביא גם קבלה אחת שקבל מאביו: "ואני קבלתי מאבא מרי זלה"ה לבצוע ד' פרוסות ליל שבת, וה' בשחרית, וג' בסעודה שלישית, סימן להם גה"ז למפרע, כדאמרין יבא גה"ז ויבטל גה"ז"⁵⁰.

מורו ר' מאיר

רבינו מנחם מביא כמה פעמים מה שכתבו רבותיו, או דברים ששאל אותם בעל פה, או שראה אותם נוהגים כן. הוא מזכיר כמה פעמים את מורו ר' מאיר יצ"ו⁵¹, ועל מנהג שראה ממנו הוא כותב "וכן ראיתי מורי הותיק החכם ר' מאיר עושה כן"⁵².
 דעת החיד"א⁵³ שר' מאיר זה, נראה שהוא תלמיד המהר"ם מרוטנבורג. מתוך סוגיית לשונו מוכיח החיד"א שרבינו מנחם הוא קדמון, ומאחר שמזכיר את רבו "רבינו מאיר" וכן את "רבינו שמואל בר' שלמה", והוא רבו של המהר"ם, מכאן הטיק שרבינו מנחם היה תלמידו של המהר"ם.

46 חמץ ומצה ב, יט.

47 שם ו, א.

48 שם ח, א. והגאון הוא רב עמרם בסרע"ג השלם חלק ב קג, א. ובארחות חיים ליל פסח, כא: "וי"א כי לפיכך אנו חייבין היא במקום שעשה ניסים, כמו שמבואר בו למי שעשה לאבותינו ולנו את כל הנסים האלו".

49 פסח נח.

50 ברכות ז, ג.

51 ראה להלן רשימת ההלכות שמביא בשמו.

52 הלכות ברכות ו, ד.

53 שם הגדולים, מערכת גדולים, אות מ רבינו מנחם.

במקום אחר מוכיח החיד"א⁵⁵ שרבינו שמואל שיקלי הוא רבו של המהר"ם מרוטנבורג, ממה שמוזכר בתוספות "ואמר לי מורי הרב ר' שמואל בר' שלמה בשם הר' יוסף קלצון זצ"ל"⁵⁶. ואמנם ר' שמואל היה רבו של המהר"ם, כפי שהמהר"ם מזכירו במקום אחר "וכבר נעשה ששלחו ממדיבורק לצרפת אצל מורי הר"ר שמואל בר' שלמה זצ"ל"⁵⁷, אבל נראה⁵⁸ שאינו ר' שמואל השיקלי, אלא ר' שמואל מפליין⁵⁹. ודעת רש"י קוק⁶⁰ שהוא ר' שמואל בר' שלמה שיר אויל.

ומה שהביא החיד"א, אמנם כן הדבר, שרבינו מנחם מזכיר את רבינו שמואל בר' שלמה מפי השמועה: "ושמעתי בשם החכם ר' שמואל בר' שלמה"⁶⁰. ר' שמואל היה קרוב יותר לזמן אביו של רבינו מנחם: "כך זכורני שכתב אבא מרי ז"ל בשם החכם ר' שמואל בר' שלמה"⁶¹. אבל אינו רבו של המהר"ם, אלא הוא ר' שמואל בר' שלמה שקלי, רבו של ר' דוד בר' לוי מנרבונה⁶² מחבר ספר "המכתם". במכתם הוא מזכיר את ר' שמואל שהוא רבו: אך החכם הגדול מורי ורבי שמואל בר' שלמה זצ"ל"⁶³: "וזה הטעם קבלנו מפי רבינו החכם הגדול ר' שמואל בר' שלמה"⁶⁴.

וכן מוזכר החכם השקלי בקשר לבעל המכתם⁶⁵, וכן הוא נזכר בספרי הראשונים⁶⁶.

55 שם אות ש, רבינו שמואל שיקלי.

56 יומא מב, ב ד"ה שחיטה.

57 שו"ת מהר"ם, דפוס למברג, סי' שפו.

58 אחר כך ראיתי שהחוקר אלכסנדר מארכס כתב כן, במאמרו "ספר המכתם לר' דוד בר לוי", הצופה מארץ הגר, ג, תרע"ד, עמ' 58—57. וראה הרב"ז בנדיקט, קרית ספר, כה, עמ' 176.

59 ש. ח. קוק אוצר החיים הומני, יא, עמ' 40.

60 ראה א. אורבך, בעלי התוספות, עמ' 401.

61 ירושלים של לונגן, כרך יג, תרע"ט, עמ' 69.

62 סוכה ולולב ג, ב.

63 חמץ ומצה ו, א.

64 ספר המכתם לפסחים ל, ב: "וכן ראינו מעשה בעיר נרבונא".

65 שם יב, ב. ומזכירו גם במכתם לסוכה, פרק א. מהדורת א. סופר, עמ' 46 הערה ט, ומהדורת בלוי עמ' קלט.

66 מכתם בסוף פסחים.

67 ארחות חיים, שבת רפג: "וכתב הר' דוד בר לוי... והשתא דאתינן להכי, דגזרינן דלמא משתמיט המלבוש שנותנין על הראש, שקורין קפיי"רו, כשלובשין אותו דרך אחוריו בלבד, יש לפקפק דלמא לא מחדק שפיר ונשמט מן הראש רוח דוחה אותו. והחכם שקלי ז"ל היה אוסרו אם לא דרך מלבוש". שם, ברכת המזון מד (ומשם בכל בו שם כה): "והרב ר' דוד בר לוי כתב בשם הר"ר שמואל שקלי ז"ל, ובעל הבית עם אשתו ובניו הוי כסופר מברך וכו' יוצא". ובמכתם ברכות מה, ב מביא זאת בשם רבו בסתם: "ולכך היה אומר רבינו ז"ל" (ועי' עוד בהקדמת הר"א סופר לספר המכתם, ירושלים — גיו יורק תשי"ט, עמ' 6). ובספריית נאפיט שברומי נמצא פירוש על המורה מר' שמואל בר' שלמה (אלף, ספרייה עברית ח"א 2145).

68 ארחות חיים קריאת שמע מ: "וכן נמי כתב ר' שמואל בר' שלמה"; סוכה יא: "והרב שקלי ז"ל כהב"; יום טוב ח: "וכתב ר' שמואל שקלי"; ומשם בכלבו (כ ע"ד); שבת פ, ויום טוב מח: "וכן הורה הר' שמואל שקלי והודו לו חכמי לונגל"; סוכה לט: "והר' שמואל שקלי ז"ל היה מנהגו".

והמאירי מתארו: "אם לא שמעת שמע הרב המופלג, החכם הכללי, המיוחד בדורו, הגבר הוקם על בכל חכמה ובכל מעלה הר"ר שמואל שקי"ל נ"ע"⁶⁷. ומה שמביא רבינו מנחם בשם ר' שמואל בר' שלמה, מובא בספר המכתם בשם רבו ר' שמואל בר' שלמה השקילי⁶⁸. וכן עוד הלכה שמביא רבינו בשמו מובאת בראשונים בשם ר' שמואל השקילי⁶⁹. ומכל זה ברור שר' שמואל בר' שלמה הנזכר ברבינו הוא ר' שמואל השקילי. ונפלאות היא דעת רבינו החיד"א שכתב שרבינו מנחם היה תלמידו של ר' מאיר מרוטנבורג.

הקרוב ביותר מבחינת הזמן לרבינו הוא ר' מאיר המעילי, הנרבוני, מחבר "ספר המאורות"⁶⁹. בהשוואות שנערכו בין כתב היד של ספר המאורות⁷⁰ ובין מקורות אחרים

67 אגרת חשן משפט, נדפס ב"תפארת שיבה" לצונץ, עמ' 162.

68 בעל המכתם מסיים את פירושו לפסחים בהלכה שקיבל מפי רבו ר' שמואל בר' שלמה בענין ברכת המצות וברכת לישב בסוכה, וז"ל: "וזה שאין מברכין על אכילת מצה מליל ראשון ואילך [ומברך לישב בסוכה כ"ו שיכנס לישב בה], לפי שמכאן ואילך רשות. וזה שאוכל מצה אינו אלא מפני שאינו יכול לאכול חמץ, כמו [האוכל בשר טהורה, מפני] שאין יכול [לאכול] טמאה [ואינו] מברך אשר קדשנו במצותיו וציונו כן וכך, שאותה אכילה אינה אלא לצורך גופו ולהשביע רעבונו. אבל אכילה בסוכה בשאר הימים מברכין עליה, אף על פי שגמרו חמשה עשר מחג המצות, ומכאן ואילך נמי רשות. מכל מקום כיון שהישיבה בסוכה אינה צורך גופו, אלא קיום מצוה, ראוי לברך עליה אשר קדשנו במצותיו וציונו לישב בסוכה. זה הטעם קבלנו מפי רבינו החכם הגדול ר' שמואל בר' שלמה זלה"ה. ומובא גם בספר המכתם לסוכה (דף כז, א): "והחכם מורינו ורבינו ר' שמואל בר' שלמה תירץ דשאני מצה שאכילתה בשאר הימים אינה לשום מצוה, אלא לצורך גופו להשביע רעבו, לפי שאינו יכול להשביע עצמו בחמץ. ודומה למי שאוכל בשר בהמה טהורה, לפי שאינו יכול לאכול בשר בהמה טמאה. אבל הישיבה בסוכה ודאי לאו צורך גופו הוא ולא להשביע רעבו, אלא לקיום המצוה, ולפיכך צריך לברך". ואותה הלכה מביא רבינו מנחם בשם אביו בשם החכם ר' שמואל בר' שלמה (מובאת במלוואה לעיל ברשימת ההלכות שמביא בשם אביו), ומסיים שם: "כך זכרנו שכתב אבא מארי ז"ל בשם החכם ר' שמואל בר' שלמה". וכן כתב אותם הדברים במקום אחר: "ובהא תליא טעמא דשאלתא דשאליו קמאי, מ"ש דגבי מצה לא מברכין אלא לילה הראשון וגבי סוכה מברכין לישב בסוכה כל שבעה. ובהלכות חמץ ומצה הארכנו בענין זה" (סוכה ולולב ג, ז). ועי' בברכי יוסף להחיד"א או"ח סימן תע"ס ק"ו. שהביא קושיא זו מתשובות הרשב"א כתב יד כלל ב' סימן כו. ועי' במאירי לסוכה עמ' 70א. הלכה זו מובאת פעמים בראתות חיים (הלכות סוכה לו, הלכות ליל פסח כט) בשם הר' שמואל שקילי. ומשמם בכל בו פסח (יג ע"ד), סוכה (לח ע"ב).

69 "ושמעתי בשם החכם ר' שמואל בר' שלמה דמציצות הסוכה וכן הסכך כשרין מאשירה ומעיר הנדחת, ע"כ" (סוכה ולולב פ"ב הכ"ה). בהקדמה לספר מעשה רוקח (ויניציאה תק"ב, פ"ו) מביא הלכה זו שהביאה המאירי ז"ל בחידושו בפסק הרמב"ם בענין עצי אשירה מותר לסכך בהם "ומזה הפי' הוציא הרב שמואל שמותר לסכך הסוכה באיסורי הגאה". הלכה זו מביא המאירי בבית הבחירה (עירובין יד, ב) "ומכאן דקדקו מקצת חכמי נארבונאה שאם סכך בעצים של איסורי הגאה כשר". ובחידושי המאירי (כתב יד איינושטיין (נמכר לספריית הסמינר בניו יורק) בהוצאת בית הבחירה לעירובין הוצאת הר"מ הרשלר עמ' ע, הערה 558): "ומזה הפי' הוציא החכם ר' שמואל שקל ז"ל דבר שלא הוזכר בתלמוד שמותר לסכך הסוכה באסורי הגאה".

69 כתב היד נמצא באוסף גינצבורג שברוסיה, מס' 525. ותואר ע"י לובצקי במבוא לספר ההשלמה לסדר נזיקין, פאריס, תרמ"ה, עמ' 14. "ונמצא כ"י פה [פאריס] בבית הגביר ג"ב [גינצבורג]. הספר הזה כולל מס' ברכות וכל סדר מועד ומס' חולין. ובסוף הספר הלכות

של אותה התקופה, נמצאים זהים דבריו של ר' מאיר הנרבוני⁷¹. כתב יד ספר זה נמצא בספריית הברון גינצבורג, ואחר כך נדפס ספר המאורות למסכתות ברכות, פסחים, שבת, עירובין, פסחים, יומא, סוכה, מגילה וחולין והלכות קטנות⁷².

והוא ר' מאיר בר' שמעון המעילי הנזכר כמה פעמים בשיטה מקובצת לכתובות⁷³ והיה לו חיבור לכתובות⁷⁴ על הרי"ף⁷⁵. כן נזכרת שיטתו לנדרים⁷⁶, תמורה⁷⁷, יבמות⁷⁸, עבודה זרה⁷⁹, וכן מזכיר הלכות טומאה⁸⁰. הוא נזכר גם בתשובות רדב"ז⁸¹. במקומות שונים

ס"ת ותפילין ומוזזה פסק הלכה למעשה". ושניאור זק"ש, בקטלוג של אוסף גינצבורג, חלק א מס' 525, מתארו: "כתב ישן נושן ספרדי. ספר המאורות. והוא פסקי וכו'". ולפי עדות בלוי (במבוא למאורות עמ' כב) הוא נכתב בחיי המחבר שהוסיף בגליון הערות בעצם כתב יד קדשו. וראה עוד מאורות חולין ג, א והערה 11; שם ג, ב והערה 13.

70 לפי דברי לובצקי שם, נראה שר' שניאור זק"ש ערך השוואות אלה.

71 בספר "כפתור ופרח" לר' אישטורי הפרחי (הוצ' ברלין תרי"א פרק מ דף פט, א): "כתב הר' מאיר נרבוני, מיהו לפירסומי מילתא צריך ליה טפי מפרוטת, כי ההיא דאחרמינתו לנכסייהו", והדברים נמצאים במאורות.

72 בארבעה כרכים, ע"י הרב משה יהודה הכהן בלוי, ניו יורק, תשכ"ד.

73 שיטה מקובצת לכתובות: "כתוב בהשלמה... והרב ר' שמואל בן זוד כתב... עכ"ל ר'

מאיר בר' שמעון המעילי ז"ל" (לדף כב, ב ד"ה כתוב בהשלמה); "כתוב בהשלמה... עכ"ל הרמב"ם המעילי ז"ל" (לדף מד, א ד"ה שניהם); "וכתב הר' שמעון המעילי" (לדף עב, ב ד"ה וז"ל רש"י במד"א קמא). ותחת השם "הרב המעילי": "והרב המעילי כתב" (לדף ד סוף ע"ב ד"ה והרב המעילי); "כתב בהשלמה... ע"כ. כן מצאתי בפירושי הרב המעילי ז"ל על ההלכות" (לדף כא סוף ע"ב ד"ה כתב בהשלמה); "כתב בהשלמה... (והמעילי מקשה עליו ואומר: וכבוד רבינו במקומו מובן... הרב המעילי ז"ל" (לדף כג, א ד"ה כתוב בהשלמה); "וכתב בהשלמה... ע"כ מן ההשלמה. הרב המעילי ז"ל" (לדף עט, א ד"ה וכתוב בהשלמה). ומכאן שנחבר ספר ההשלמה לכתובות, ושהיה בידי ר' מאיר.

74 כפי עדות עצמו: "וכן כתבנו במסכת כתובות" (מאורות מגילה כד, א); "וישבוע ברכות של חתן הארכנו במסכת כתובות" (המאורות ברכות יב, א). וכן מן ההערה הקודמת.

75 כעדות בעל שטמ"ק בהערה שלפני הקודמת: "בפירושי הרב המעילי על ההלכות".

76 בכסף משנה, הלכות נדרים, ז, יא: "ומצאתי לרבי מאיר בר' שמעון המעילי, שכתב בשיטת נדרים, וז"ל". וכן בספר מעשה רוקח, נדרים ז, יא: "ויבספר כ"י קדמון וכו' ע"כ מחידושי נדרים מהרב מאיר בר' שמעון המעילי". ושם ז, ד: "הרב ר' מאיר המעילי בשיטתו לנדרים".

77 שיטה מקובצת לתמורה, דף ו, ב אות ט, בש"ס ווילנא: "תשחטו. גליון. רמז למעלה על ההקדש באמרו כל אשר בו מום לא תקריבו. אמנם זה האחרון מובן בענין השחיטה יותר מאשר הראשון מאשר נאמר בו אלה לה' [שאינו מתווסר] בו אלא הקרבה לה', הרב המעילי ז"ל".

ובדף ז, א: "וימיר בן נכר לא תקריבו, והנה אמר לא תקריבו לה' תחילה, ואם זה למה שינה הכתוב בלבד, ואין זה ענין מכוון בעצמו לא היה לו לשנות ולכפול הדברים כל כך, הרב המעילי ז"ל". ועוד שם כמה פעמים. וכן נזכרת שיטתו לתמורה בכללי השי"ס לר' בצלאל אשכנזי סימן לו.

78 בספר "אורים גדולים", לר' אברהם ישראל זאב, דף לח, למוד קח, כותב: "ועי' שסמ' רבינו משיטת הר' מאיר המעילי ליבמות".

79 כעדות עצמו בהוספה על הגליון במאורות חולין צו, ב (הוצ' בלוי עמ' רטז), שהוסיף: "ויבפרק תבא דע"ו הארכנו".

80 ברכות יט, ב: "ובהלכות טומאה בארנו".

81 דפוס וויניציאה, סימן קסה בתשובה לר' שמואל משלונקי: "אעתיק לך לשון רבינו מאיר המעילי, כי שמא לא נמצא אצלכם".

נקרא: ר' מאיר הנרבוני⁸², ר' מאיר בר' שמעון⁸³, "בעל המאורות"⁸⁴. הוא חיבר ספר דרשות⁸⁵, ספר "מלחמת מצוה"⁸⁶ והוא ספר וויכוחים, בו גם מביא תוכן וויכוחו משנת ה' אלפים ה' (1245) עם כמרים נוצריים, ומאמרי אגדה שהנוצרים מבקשים בהם סיוע לאמונתם. כן יש לו פירוש על הושענות⁸⁷, ספר "מאור תורה" על התורה, וקונטרס "משיב נפש"⁸⁸.

ר' מאיר הוא תלמידו של ר' משולם מברדר בעל ספר "ההשלמה", ובן אחותו. הוא מזכירו בספר "המאורות", וקוראו "רבינו ה"ר דודי נ"ר"⁸⁹, ואין כל ספק שהיה רבו המובהק. ר' מאיר הוא גם תלמידו של ר' נתן בר' מאיר מטרנקטלייש⁹⁰. כן מזכיר את "אדוני דודי מורי ה"ר חנני בה"ר יוסף"⁹¹.

82 בטור אבן העזר, סימן לח, מביא את לשון הר"מ הנרבוני, כפי שמביאו רבינו ירוחם: "וכן אמר הר"מ הנרבוני, בע"מ שאתן לך מאתים זון, אם אמר המקדש שאינו רוצה לקיים תנאו, לעולם אין כופין אותו לקיימו, אלא קדושין בטלין ואינה צריכה גט"; ארחות חיים, קידוש השם, כב: "וכ"כ ה"ר מאיר הנרבוני"; חיד"א בברכי יוסף או"ח, סימן תלד: "מצאתי להרב החסיד מהר"מ די לונזאנו בכתיבת ידו ממש שכתב, כתב הר"ם הנרבוני כי לדעת כל המפרשים אין אדם יכול לבטל חמץ חבירו בשליחותו".

83 ארחות חיים שבת שיו; איסורי מאכלות ב. ומה שמביא שם בשמו נמצא במאורות חולין מד, ב. 84 ארחות חיים שבת שמת: "ובעל המאורות ז"ל כתב, ואותה ההלכה שם כסוי הים א, ושם: "ה"ר מאיר ז"ל בספר המאורות" (ומשם בכל בו כיסוי הים פב ע"ד); שם, אבל טז. ובשו"ת בנימין זאב סימן קצ' "משום בעל המאור" מצאתי". ובנימוקי יוסף למגילה ד, א; ה, ב.

85 כפי עדות עצמו: "חיבור הדרשות שהתחלתי לחבר" (המאורות ברכות כ, ב. וכן מזכירו בברכות כט, א, פסחים ה, ב; י, ב).

86 כתב"יד פארמא, מס' 2749, קטלוג די רוססי 155.

87 בשם "פירוש הושענות לרבינו מאיר המעילי מנרבונה", שהיה מצורף לכתב"יד של ספר המכתם בסוף מסכת סוכה. נדפס בספר המכתם על מסכת סוכה, בהוצאת הר"א סופר, עמ' 163-150.

88 בלוי, בהקדמה לספר המאורות עמ' יג.

89 והדברים נמצאים בהשלמה. ור' מאיר מזכירו במאורות: ברכות יב, א; כ, ב; כו, א; כט, א; ל, א; לו, ב; מא, ב. פסחים ז, א. שבת ה, א; יח, א; יט, ב; מא, א; סא, ב; צא, ב; קכח, ב; קלו, א-ב; קמד, ב. ביצה יג, ב; טו, ב; יז, א. ראש השנה כו, א. תענית יב, א. מגילה יט, א. חולין עו, א; צז, ב. וכן מביא מה שהביא או קיבל ר' משולם מאת אביו ר' משה בר' יהודה: "הוא דעת הראב"ד והרב ר' משה בר' יהודה והרב מורנו דודי בנו" (ברכות מב, א). "הרב רבינו דודי נ"ר בהשלמה" (שבת מו, א) "שקיבל מהרב אביו" (שבת שם). "כן פירש הרב דודי בשם הרב אביו" (עירובין ו, א). "וכן דעת הרב דודי ודעת הרב אביו" (שם ז, א). "כן כתב הרב דודי נ"ר והרב אביו" (ראש השנה לג, א). "כן כתב רבינו בשם ה"ר משה אביו" (חולין ח, א). או מה שמע מפיו: "ושמעתי מפי הרב דודי" (ברכות מד, א). או שקיבל ממנו: "וקיבלתי מפי הרב דודי נ"ר" (ברכות יג, ב). "זה הטעם קבלנו מהרב דודי נ"ר שקבלו מהרב אביו" (ביצה טו, ב). "וקבלתי ממורנו הרב דודי נ"ר" (שבת קכו, ב). או ששאל לו: "אני שאלתי לו... וצריך עיון" (ביצה ד, ב). או מנהג שלו (תענית ל, א), או שפסק והסכימו עמו: "כך הורה הלכה למעשה דודי ר' משלם... והשוו עמו חכמי עירו" (מו"ק י, א).

90 כפי שזכירו כמה פעמים במאורות לחולין. ראה להלן בפרק על ספר "העזר".

91 מאורות מגילה כה, א. ולדעת הרב"ז בנדיקט תרביץ, כב, עמ' 243 הערה 60, חי רבינו בדורו של ר' גרשון בעל השלמן, וזה מפני שבהלכות חמץ ומצה ו, ו מוסר רבינו שבעל השלמן מביא

ר' מאיר חי בנרבונה⁹². ונראה שאולי הוא ר' מאיר שעבר אח"כ להרביץ תורה בטוליתולה: "רבינו מאיר הכהן, הבא מעיר נרבונה, והרביץ תורה בטוליתולה"⁹³, ומת בשנת ה' כ"ד (1263): "וכן ר' מאיר הכהן מנרבונה שבא מברצלונה, כלם מתו שנת כ"ד"⁹⁴. ויש מציינים את החודש בו נפטר⁹⁵. אבל אפשר שאין הוא ר' מאיר שלנו, מאחר שבכל המקורות לא נזכר שבעל המאורות היה כהן⁹⁶. בכל זאת מתברר שר' מאיר חי בסוף האלף החמישי ותחילת האלף השישי.

ההלכות ממורו ר' מאיר

ההלכות הבאות שמע רבינו מנוח מרבו, או שראה את הנהגותיו:

הלכות שמסר לו בעל פה. א. "טוב לכל בעל נפש לנקות צפרניו מהלכלוך שבהם קודם נטילה, וכן ראיתי מורי החכם ר' מאיר עושה כן"⁹⁷.

וישנם דינים ששמע ממורו, אבל לא יזכירו בשם, וכמעט שאין כל ספק שהוא ר' מאיר בעל המאורות.

ב. בענין הנחת ידיו על לבו כפותין, הימנית על השמאלית, כותב רבינו: "ומפי מו', לחלוק כבוד לימין שתהא עליונה, שבכל מקום הגדול במעלה צריך להיות עליון, כדאמרין⁹⁸ לא יניח נביאים ע"ג תורה, והכא נמי חלקו כבוד לימין, מפני שמראין בה טעמי תורה ושעושים בה רוב המצות להיותה עליונה"⁹⁹.

ג. לענין היורה שמגעילים בה אם צריכה הגעלה תחילה, הביא רבינו דעת הגאונים, ודעת החולקים שאין צריך, ומוסיף: "מיהו דוקא ביורה שלנו, דהתיירא בלעה, אבל ביורה שלהם, דאית בה חשש גיעולי גוים, בודאי צריך הגעלה, מי יתן טהור מטמא כתוב. מפי מורי יצ"ו. ולמה, דהא גותן טעם הוא, ונמצא שאין לפקפק במנהג אפילו ביורה שלהם"¹⁰⁰.

ד. הרמב"ם פוסק שהאוכל מצה בלא כונה יצא ידי חובתו. "ואי קשיא לך, והיכי פסק הרב בהלכות שופר ומגלה דבעינן כונה לצאת, וכאן פסק דלא בעי כוונה, אם כן קשיא

סברא שלו, של ר' מנוח. ושם: "ויבספר השלמן כתוב לי ס' זו". אבל יש כאן טעות סופר, ובכ"י פרמא: "כתוב לסברא זו".

92 הוא מזכירה כמה פעמים במאורות: "מה שנהגו בעיר הזאת נרבונה" (מו"ק טו, א). "כך נוהגים בעיר הזאת נרבונה" (חולין י, א). גוסף לכך הוא מביא ממנהגי עיר זו, כגון במאורות שבת כב, ב; קלו ב. מו"ק יט, א; ב; כ, א; כא, ב; כג, א. חולין מו, א; מח, א; קב, א.

93 שלשלת הקבלה, עמ' קכט, מהדורת ירושלים תשכ"ב.

94 יוחסין השלם, הוצאת פילפובסקי, עמ' 222; קורא הדורות ה' אלפים כד. ועי' בהקדמה לספר כפתור ופרח, הוצאת עדלעמאן, עמ' 8.

95 קורא הדורות, שם: "ובסדר הקבלה לרמ"א כתב, ר' יונה ור"מ הכהן מתו בחשוון ה"א כ"ד".

96 לדעת לובצקי, במבואו להשלמה, עמ' 14 הוא ר' מאיר הכהן מנרבונה. וכן בלוי במבוא לספר המכתם פסחים סוכה ומו"ק (גיו יורק תש"ט) בהערה 2. אבל במבוא למאורות הערה 1 כתב

שאינו ר' מאיר הכהן.

98 מגילה כז, א.

97 ברכות ו, ד.

100 חמץ ומצה ה, כו.

99 תפלה ה, ד.

דידיה אדידיה. תריץ, דכיון דקי"ל דכל עושה עבירה מתעסק פטור, חוץ ממתעסק בחלבים ובעריות, שהוא חייב, שכבר נהנה, ולא מצינו למימר בהנאת אכילה מתעסק הוא ולית ליה כוונה, הכי נמי הכא, כיון דנהנה באכילת המצה, אע"פ שלא יצא. מפי מורי יצ"ו, והוא מדברי הראב"ד בכתוב שם¹⁰¹.

ה. ויש ששאל למורו והודה לדבריו: "מי שחציו עבד וחציו בן חורין מספקא לי (אם התוקע מברך בשבילו). ונראה שמברך, דהרי ודאי מחויב מצד אחד. ושאלתי את פי מורי יצ"ו והודה לדבריו"¹⁰².

ו. לענין טעימה קודם תפלת המנחה: "ולדעת הרב בעל המאור מותר לטעום משהו אפילו לכתחילה, וכן הסכים הר"ם, והמחמיר על זה הרי הוא משובח וכן נהגו להחמיר"¹⁰³. וזהו דעת רבו¹⁰⁴: "מי שצריך לטעום קודם תפלת המוספין טועם, והמחמיר בזה הרי זה משובח, וכן נהגו להחמיר על זה, וכן משהגיע זמן המנחה טועם וכו'". אבל רבינו מיירי לענין מנחה, שהחמיר, ואילו במאורות המחמיר הוא רק לענין מוסף אבל לא למנחה. ואפשר ששמעה כן מרבו בענין המנחה.

ה ל כ ו ת ש ה ז " ד ע ת " מ ו ר ו : וישנן הלכות שכותב שהן דעת מורו, ורובן נמצאות בספר המאורות, וכנראה שכולן הן דעת מורו ר' מאיר.

א. לענין דבק שברי שופר שפסול, מביא רבינו מנוח שמסתברא שאם היה בשבר אחד מהם שיעור שלם, אז יהיה כשר "הכי מסתברא, וכן דעת מורי יצ"ו"¹⁰⁵, וכן היא דעת מורו במאורות¹⁰⁶.

ב. לענין תקיעת שופר ע"י אשה וקטן "והלכך לדעת הרב מעכבין אותן מלתקוע ב"ט של ר"ה, והלכתא לא מברכי ולא מברכינן עליהו. משום ה"ט לא הזכירה הרי"ף. וכן נראה, וכן דעת אדני מורי יצ"ו (בכ"י: ז"ל)"¹⁰⁷.

ד ב ר י מ ש " כ ת ב " מ ו ר ו : גם מן ההלכות שהביא רבינו בשם רבו ש"כתב" אותן נראה ברור מאד שרבו הוא ר' מאיר¹⁰⁸ הנרבוני כי הם נמצאים בספר המאורות.

א. "ומורי יצ"ו תירץ ודקדק מלשון הרב, שלא אמר צריך בדיקה אלא כגון שנכנס אותו עכבר בבית וכו'"¹⁰⁹.

ב. ומנהגנו להגביה את הכוס בידינו מלפיכך עד גאל ישראל, לפי ששירה היא ויפה

101 שם ו, ג.

102 שופר ב, ג. ובארחות חיים, תקיעת שופר, ח: "מי שחציו עבד וחציו בן חורין וטומטום ואגדרוגינסו חייבין".

103 תפלה ו, ז.

104 שופר א, ה.

105 שופר ב, ב.

106 שופר ב, ב.

107 וכל השערותיו של ריבון (בספרו על רבני צרפת (בצרפתית) עמ' 215) שרבינו מביא את שם רבו בראשי תיבות "ר"ם" ומציע לקרוא ר' משה [הכהן מלונגיל] או ר' מאיר מטרנקטלייש או ר' מנחם וכו' הן בטליון ומבוטליון.

108 חמץ ומצה ח, ג.

לאמרה על היין, ואחר כך מברך על נטילת ידיים ונוטל את ידו שנית, שהרי הסית דעתו בשעת קריאת ההגדה, כלומר דאידי דנפישן דלמא אסח דעתיה ונגע במידי דמיטנף. מיהו אם קים ליה דלא אסח דעתיה, כגון ששימר את ידיו, אינו צריך ליטול ידיו, ואם נוטל לא יברך על נט"י, דהו"ל ברכה לבטלה. כן כתב מורי יצ"ו¹⁰⁹, והוא במאורות¹¹⁰.

ג. "וכתב מורי יצ"ו, ועכשיו מנהג שלוקחין אתרוג לצורך הקהל ויוצאין בו כל אחד ואחד. ויש שמדקדיקין שאחד מגדולי הקהל יוציא המעות משלו ומקנה הלולב לכל אחד ואחד במתנה על מנת להחזיר, ואחר ההג חוזר וגובה דמי הלולב מן הקהל. ואפשר לומר כי גם הוצאת המעות משלו יוכל לעשות על מנת להחזירם לו אחר החג. ונראה לומר שאין אנו צריכין לכל זה, אלא אפילו יוציאו לכתחלה הדמים מן המעות שבו מן הקהל שפיר דמי, כי לב ב"ד מתנה עליהם שיתנו במתנה ע"מ להחזיר לכל אחד ואחד חלק האחרים, ואפילו יש בהן יתומים קטנים, דהפקר ב"ד הפקר וכלם תלוים בדעת גדוליהם וחכמיהם. כל זה מדרך רבינו שמואל"¹¹¹. וכל זה במאורות¹¹² בשינויים קטנים. ושם "ועכשיו מנהג הארצות [האלה] שלוקחים לולב ואתרוג". והמלים "כל זה מדרך רבינו שמואל" הן הוספת רבינו.

ד. ויש שיזכירו בשמו: "ולפיכך צריך להגביה ידיו למעלה כדי שיצאו הראשונים והשניים חוץ לפרק. וכ"ה [מורי] 113 ר' מאיר יצ"ו, דמ"ה מי שנוטל בשיעור רביעית, אבל אגן נהגינן ברבוי מים לא צרכינן להא, ע"כ"¹¹⁴. ונמצא במאורות¹¹⁵.

הדברים שחולק על רבו

בכמה מקומות נמצא שרבינו מנוח מביא דברי רבו ר' מאיר, ואינו מסכים עמהם.

א. "ומורי ר"מ יצ"ו הכריע דעת ר' משה, דמעמיד בדבר המקבל טומאה כשרה, כיון דכתב דפני הסכה כשרין מן הכל ולא פרט בזה דבר אחר כלל, נראה שאין בדעתו הפרש בין סומך בין אינו סומך, ע"כ. ואין בזה הכרח, דודאי באינו סומך איירי, דהא בעלי חיים ואדם לא יתכן לומר שסמך הסוכך עליהם"¹¹⁶.

110 פסחים קטו, ב. בשינויים.

111 סוכה ולולב ה, יא. נראה שמקור הלכה זו היה מנהגו של הראב"ד, ורבו של רבינו מנוח חולק על מנהג זה. דברי הראב"ד מובאים במכתם סוכה שם, הובא בארחות חיים, הלכות לולב, סימן לא: "וכתב רבינו שמואל כי על כן פשט המנהג שהקהל יוצאין כל אחד באתרוג של חבירו וכו'. והראב"ד ז"ל היה נוהג לקנות אתרוג אחד משלו לכל הקהל מונטפשלייר והיו יוצאין בו כל הקהל, שהיה נותן לכל א' וא' על מנת להחזיר, וביומא דערבה היה מבקש לכל א' וא' עד כדי שיפרע דמי האתרוג, וכל זה היה עושה מפני שיש מפקפקין לצאת בשל ציבור, לפי שהיה משותף מכלם, ושמא יש אחד מהם מי שאין בדעתו להקנות חלקו לחברו כראוי, גם יש בעיר כמה קטנים יתומים שיש להם חלק בו ואין יודעין להקנות, כמו שאמרו ז"ל קטן מקני קני אקנוי לא מקני, ולפיכך היה קונהו משלו והיה מקנהו לכל אחד בהקנאה גמורה על מנת להחזיר לו, ולבסוף היה נוטל את דמיו וכו'". ונמצא גם בבעלי אסופות (כ"י), דין י"ט סימן מג.

112 סוכה מג, א. 113 כן נוסף בגליון. 114 ברכות ו, טז.

115 שם נג, ב ד"ה גרסינן. 116 סוכה ולולב א [ד], טז. ודברי רבו הם במאורות סוכה כו, א.

ב. "וכתב מר"מ יצ"ו, מ"ש הרב שהסכך פסול כפרוץ הוא נחשב, לא דייק שפיר, אלא שיש לומר שדעת הרב היה כי בענין זה הוא נחשב כפרוץ לפסול הסכה, אבל לא למימרא דבכל מקום יהיה הסכך פסול נחשב כפרוץ, שהרי הוא עצמו פסק במקום אחר אויר פסול בשלשה, סכך פסול בארבעה, ואם הסכך פסול הוי כפרוץ, נחשב היה דינו לפסול בשלשה כדן אויר, ע"כ. ואני רואה אותו מדוקדק ביותר לפי ההלכה"¹¹⁷.

ג. רבו ר' מאיר שהיה גם פייטן ומפרש הפיוט, מבאר את אחד מפיוטי ההושענות¹¹⁸: "גמשל לתמר, זה אברהם, מה תמר אין לה אלא לב אחד כך אברהם לא היה לו אלא לב אחד לשם. ויצחק גמשל כאתרוג כמו שהוא אומר פרי עץ הדר, וטעם עזו ופריו שוה כך יצחק שהיו פעולותיו החומריות נמשכות אחר השכליות וכולו היה שוה, כלבו כן פיו לעשות רצון השם ית' בלב שלם". ורבינו חולק ומביא מדרש נגד זה, וכתב: "דתנינן בפסיקתא דרב כהנא¹¹⁹ פרי עץ הדר זה אברהם, כדכתיב והדרת פני זקן, כפות תמרים זה יצחק שנכתב על גבי המזבח... ומה שיסד הפייטן בהושענות והיה עקוד¹²⁰ גמשל כאתרוג וכו' שלא כדרך מדרש זה"¹²¹.

מורו ר' ראובן

רבינו מגוח מביא רק פעם אחת הלכה בשם מורו ר' ראובן. הוא קורא לו "אדוני מורי", בשעה שלמורו ר' מאיר הוא קורא "מורי". נראה שהוא ר' ראובן בן רבי חיים, שרבינו מנחם המאירי משרטט את דמותו ביד אמן: "ואחריהם הרב רבי יצחק הכהן, אשר היה מתלמידי הרב הגדול הראב"ד ז"ל, ויסד פ"י ירושלמי ברב תלתא סדרי¹²², הגיע לידניו מהם קצתם, והוא אשר ישב לפני הרב הגדול אשר אני קטון אצבעותיו ומשירי מעשי ידיו, החכם הכללי, אדוני רבי מוה"ר רבי ראובן בן כבוד החכם הישיש הנעלה רבי חיים, היה בקי בכל התלמוד בקיאות מופלג, וחכם ברוב החכמות, וחדש סברות רבות בתלמוד מכה שכלו, כי היה פלפולו מדלג על ההרים מקפץ על הגבעות"¹²³. דברי המאירי מלמדים שהיה תלמידו "אני... משירי מעשי ידיו".

ר' ראובן בן רבי חיים חיבר את "ספר התמיד", כעדות ר' אהרן מלונגיל, שהתגורר במארוקו, ושהזכירו בספרו "ארחות חיים" בענין הנוגע להלכות תפילה וברכות: "וכ"כ הר' ראובן

117 סוכה ולולב ב [ת], ת. ודברי רבו הם במאורות סוכה טו, א.

118 פירוש הושענות לרבינו מאיר המעילי מנרבונה. נדפס ע"י ר' אברהם סופר בספר המכתם שבהוצאתו, עמ' 151.

119 פיסקא ולקחתם לכם, הוצ' באבער עמ' קפד, א. 120 זה יצחק.

121 סוכה ולולב ד [ז], יב.

122 ראה מה שכתב עליו הגר"ש ליברמן במאמרו "משהו על מפרשים קדמונים לירושלמי". בספר היובל למארכס, חלק עברי, עמ' רפט—רצב. ובארחות חיים טריפות, סימן לה: "כתב אדוני זקני הר' דוד הכהן בן הר' יצחק הכהן ז"ל בהלכות טרפות שחבר, מעשה היה בעיר נרבונה".

123 המאירי בסוף ההקדמה לפירושו למסכת אבות.

בר' חיים בספר התמיד שחבר"¹²⁴. כן מוזכר שם ספר התמיד פעם נוספת בקשר להלכות תפלה¹²⁵.

הוכחה נוספת לייחוסו של ספר התמיד לרבינו ראובן בן חיים נמצאת גם ב"חיבור התשובה" של תלמידו רבינו מנחם המאירי, המזכיר את מורו שחיבר ספר התמיד, והוא בענין הנוגע לביאור התפילה: "ולואת הכונה ביאר אדוני החכם הגדול מורי ז"ל בספר התמיד, כונת מחברי סדר תפלת ראש השנה"¹²⁶, כן מוזכרו בשם "החכם הכללי אדני רבי ז"ל"¹²⁷, שגם בהקדמתו לאבות מכנהו בשם זה.

בעיר מכנאס שבמארוקו נמצאו חלקים מזחיבור, הסר שם, שהוא פירוש על התפילות בדרך פילוסופית, ושכנראה כלל את כל הלכות התפילה וביאוריהן. שריד זה כולל חלקים מפירוש לתפילות שבת, מאמצע פירוש במה מדליקין עד סוף תפילת מוסף, ונדפס על-ידי הרב יעקב משה טולידאנו¹²⁸. המו"ל זיהה את השרידים שהדפיס כחלקים מספר התמיד לפי כמה כתבי יד, בהם נמצאים ציטוטים מ"ספר התמיד". כל כתבי היד האלה נכתבו במארוקו. הוא מצא בחיבורו של אחד מחכמי מארוקו ציטוטים מספר זה¹²⁹ וכן ראה כ"י תפילות, שחובר בשנת ש"ג בערך מרבני עיר דרעא במארוקו, ששם מוזכרים דברים אחדים מספר התמיד¹³⁰.

ויש לציין, שאם כי הוכח שר' ראובן בן רבי חיים הוא מחברו של ספר התמיד, הרי לא מצא הרב טולידאנו כל מקבילות בין מה שהדפיס והשווה, לבין המובאות שבארחות חיים. אבל

124 ארחות חיים, הלכות ברכות סח.

125 הלכות תפלה נא "וכתב הבעל התמיד, שאם זה היושב הוא מקומו בצד המתפלל והוא חלוש ואינו יכול לעמוד. כל כך עד שייגמור האחר תפלתו, נראה שמותר לו לישב, עכ"ל".

126 חיבור התשובה, ספר משיב נפש, חלק ראשון, פרק ד מאמר ב (עמ' 295): "ולואת הכוונה ביאר אדוני החכם הגדול מורי ז"ל בספר התמיד, כונת מחברי סדר תפלת ראש השנה אמרו תן פחדך וכו' ויעשו כלם אגדה אחת וכו', אחר זה אמרו ובכן תן כבוד לעמך, כלומר שעם כל זה יהיה הכבוד לעם הנבחר. ואחר כל זה אמרו ובכן צדיקים יראו וישמחו, כלומר שעם כל זה ינתן הכבוד המופלג לפרטים השרידים אשר ה' קורא. ולא הוצרכו לזה הפירוש לשנות מטבע שטבעו חכמים ולומר ואז צדיקים וכו' כמו שהחליפו רביים".

127 משיב נפש, מאמר ב פרק ח (עמ' 390): "והוא אמרם ז"ל עין לא ראתה אלקים זולתך יעשה למתכה לו, זה יין המשומר בענביו מששת ימי בראשית, באורה אצל החכם הכללי אדני רבי ז"ל, שמלת עין היא אמנם כענין מעיין, והיין כשיצא מקלפת הענב יוצא ממקורו, וקודם צאתו היה היין בכה, וכצאתו מרחם אמו אמנם הוא יין בפעל, וכן במדרגת החכמות, כשיוציא שכלו בחכמה, אינו חכמה שתהיה אל הפעל, אז תהיה החכמה ההיא בפעל, והמומנת אחריה בכח". שבר גאון, מאמר ב, פרק ו (עמ' 636): "וכן אמרו ומותר האדם מן הבהמה אין, ר"ל מן הכחות הבהמיות שאין בו, והחכם הכללי רבי ז"ל פירש כן, ויורה זה, שאם לא כן כבר גודע שלא יפול יחס דמיון בין שני דברים מתחלפים במין אחד אף בטוג, לא יאמר שלימות האדם כפל שלימות הסוס".

128 נספח לירחון "אוצר החיים" לעהרנרייך, שנת תרצ"ה.

129 בספריו של ר' יהודה בן מאיר טולידאנו "עטרת פז" ו"נורא תהלות" פירוש על הגדה של פסח, וכן בספריו שחבר על שו"ע ושו"ת, על פיהם יכול היה הר"מ טולידאנו להכיר את השריד מספר התמיד שהיה בידיו בעילום שם. וראה במבואו לספר התמיד עמ' 2 הערה 5.

130 ולפי עדותו נמכר בפומבי בלונדון אצל ה' סטייבי בשני לדצמבר 1926, מס' 36.

מורי הגר"ש מירסקי זצ"ל הבחין בתוכן עניני משותף בין ספר התמיד לבין המובאות במאירי¹³¹.

מר' ראובן בר' חיים נמצאת גם תשובה אחת: "להחכם ר' ראובן בן חיים ז"ל, בפ"ה דמכות, מלקות של תורה מ' חסר אחת, מכת מרדות אינה כך, אלא מכין אותו עד שתצא נפשו. ובמס' נזיר דבגי מערבא, מכת מרדות מ' חסר אחת אומדים אותו וכו', ולי אני ראובן ס"ל לתת קצת טעם לזה, דמאחר שלא נתנו חכמים שיעור למכת מרדות, באו הגאונים ותקנו שיעור לדבריהם, שבדאי הם הגאונים לתת שיעור לדבריהם של חכמי התלמוד, ותקנו י"ג מכות, שהרי אין האדם חייב במצות עד י"ג שנה, כדאמרינן בן י"ג שנה למצות"¹³². ולדעת פרופ' שרגא אברמסון שבתשובה זו אפשר שלקט רבינו ראובן מדברי רב נסים גאון במגילת סתרים, והוסיף עליהם פירוש¹³³. ואפשר שהוא הנוכח בתשובת ר' יהודה ב"ר נתן הנביא¹³⁴, בו מתוארים ר' ראובן ובית מדרשו: "ואלו הלכת לבית מדרשו של החכם הגדול בעל מדות הנכבדות ר' ראובן ג"ר בבעיות דבעינא מיניה ואהדר לי בטיבותיה דרך גבור (כבוד) וענוה יתרה שיש בו כאלו הוא חברי או כיוצא בו, תוכל כמה בין ענותנאי רבנן קשישי דדרדקי וינוקי דמתחלי השתא למגמר, והיכלא (=שבושעה) בידי הם אם תרצה לראותם". כן נזכר שם שנית: "ואם תרצה לילך לבית הועד לבית מדרש' דרבנא רבי ראובן"¹³⁵.

131 בפירושו פרק קט בתהלים. השווה משיב נפש, ראש פרק ד, מאמר ד, לספר התמיד עמ' 23. וראה מאמרו על ר' מנחם המאירי, בספרו "בין שקיעה לזריחה", ירושלים גיו יורק, תש"א, עמ' 91, והערה 3 בעמ' 317 למטה.

132 תשובות הגאונים שערי תשובה עם "איי הים", סי' טו. בעל איי הים מביא תשובה זו מקובץ תשובות בכתב יד שהיה בידו, ושם נמצאות גם תשובות מחכמי דורו של ר' ראובן. קובץ תשובות זה ראיתי ברשותו של ד"ר מרדכי מרגליות ז"ל, אבל תשובה זו לא נמצאת שם, ובנסיבות הזמן נאבד חלק מהקובץ. ולפי מה שסיפר לי בע"פ נמצא הקובץ ליד קברו של בעל איי הים במצרים על ידי כמה חכמים וביניהם הרב יהודה ליב אביע.

133 בספרו רב נסים גאון, ירושלים, תשכ"ה, עמ' 213. התשובה עצמה, על פי קטע מן הגניזה נדפסה ע"י אסף בתרביץ, יב, עמ' 44. והיא בתשובות הגאונים קיש (בערבית) עמ' 15. וניתרגמה בארצות הברית, שיט. והנה בביקורי בעיר מנצ'סטר מצאתי בספריית ריילנד שם קובץ תשובות (גאסטר מס' 931), שם נמצאת תשובה זו (דף 274 א-ב), ומשם מתאשר כי חלק התשובה המקורי שווה בתוכנו לזה הנדפס ע"י אסף, ובאיי הים קיצר בתבית "וכו'". וזה לשון התשובה שם: "ראובן בר' חיים ז"ל, בפרק ד' דמכות מלקות שלתורה ארבעים חסר אחת, מכת מרדות אינו כן, אלא מכין אותו עד שתצא נפשו. ובמסכת נזיר דבגי מערבא מכת מרדות ארבעים חסר אחת אומדי' אותו אם יש בו כח מלקין אותו ואם לאו אין מלקין אותו. פי' אם יש בו כח לקבל המלקות מכין אותו מכות מרדות חובטין עליו עד שיקבל עליו שמונים מלקיות או עד שתצא נפשו, אלמא דלמכת מרדות אין לה קצבה ולא מנין, כך פרשו הגאונים ז"ל. ולי אני ראובן נראה לי לתת קצת טעם לזה, דמאחר שלא נתנו חכמים שיעור למכת, באו הגאונים ותקנו שיעור לדבריהם שכדאי הם הגאונים (ותקנו שיעור לדבריהם) לתת שיעור לדבריהם של חכמי התלמוד, ותקנו י"ג מכות, שהרי אין האדם חייב במצות עד י"ג שנה, כדאמרינן בן י"ג למצות. מכת מרדות פי' מכת מוסר, ותרגו' ליסרה אתכם למידי יתכון, ואמ' רבותי טובה מרדות בלבו של אדם יותר ממכה מלקיות, כפי' רבי' הלוי ז"ל".

134 תשובות חכמי פרויניצא, הוצ' אברהם סופר, ירושלים, תשכ"ו, עמ' 381.

135 באותה התשובה שם, עמ' 385.

וזה ההלכה היחידה שמביא רבינו מנות בשם רבו ר' ראובן: "וכן הרואה לחברו אחר ל' יום מברך שהחייגו. וכת' אדוני מורי ר' ראובן, כל ל' יום הם זמן תנועת הקפת הלבנה, וזמן הקפת השמש שנים עשר חדש, וכן ידעת כי שנוי טבע בני האדם תלוי בשינוי הקפתם, ושינוי הקפת השמש יעשה רושם גדול בבריאות ובחולק, לכן יאמ' עליו ברוך מהיה המתים, ומפני אורך דומן ג"כ"¹³⁶.

מאמר בשם ר' ראובן מובא ע"י בן אחיו, המביאו בספרו (כ"י): "ואדוני דודי החכם ר' ראובן ג"ע פי' יהי אור יהי הויה, והוא שנקרא אור, והפסד קרא ערב, ע"כ"¹³⁷. גם ר' עוריה מן האדומים¹³⁸, בענין חשבון התכונה, מזכיר את הרשב"א וגם את הר"ר ראובן בר' חיים צב"י בפירושיהם לאגדות¹³⁹.

לפי שלשת הקטעים הנ"ל אפשר אולי לזהות את ר' ראובן, רבו של רבינו מנחם כר' ראובן בן חיים, כי בכל שלשת הקטעים המובאים לעיל בשם ר' ראובן ישנו חוט עניני משותף המשוך ביניהם, והוא עניני התכונה. ומה גם אם נוסיף את דברי המאירי, בהקדמתו לאבות, המרמו עליו "וחכם ברוב החכמות", שהתכוון גם לחכמת התכונה, וכן הוא כותב ברוח זו במקום אחר: "הלא באת אל אוצרות החכם הנעלה אדני רבי ז"ל וכמה מחכמי הארץ וכיוצא בהם, יודעי חכמות התלמוד על השלמות, תמידין כסדרן ומוספין וחדושין ותוספות כהלכתן, ועם זה היו בקיאים בחכמות, אם בכלם אם ברבם אם במקצתן"¹⁴⁰.

תולדותיו של רבינו ראובן נכתבו עד כה בקצרה¹⁴¹, אביו ר' חיים בן אברהם בן ראובן, היו לו שני בנים, האחד ר' אברהם והשני ר' ראובן. ר' אברהם חיבר פיוטים רבים הנמצאים במחזורי פרויניצא¹⁴², ובנו ר' לוי שגולד בסוף האלף החמישי. ר' לוי מזכיר בהיבורו את דודו ר' ראובן. וגם ר' ראובן כתב פיוטים במחזורי הנ"ל¹⁴³.

תקופתו של ר' ראובן היא כנראה סוף האלף החמישי ותחילת האלף השישי. רבינו מנחם המאירי, שכתב את הקדמתו לאבות בשנת ה' אלפים וששים, מציין כנראה את רבו כשכבר

136 ברכות י, ב.

137 כתבי"ד מינכן מס' 58 חלק ג מאמר ג. נתחבר בשנת ל"ו לאלף הששי. ראה גיגר, במאמרו הנזכר להלן.

138 בספרו אמרי בינה, ימי עולם, פרק מ, עמ' 336.

139 כדאי לציין שגם בארחות חיים, ברכות, סח, מובאים ר' ראובן והרשב"א זה ליד זה: "וכ"כ הר"ר בר' חיים בספר התמיד שחיבר, וכן גמי ביאר הרשב"א בפי' ההגדו' בפ"י כל ברכה שאין בה הזכרת השם".

140 אגרת חשן משפט, נדפס ב"תפארת שיבה" לצונץ, עמ' 162-3.

141 אברהם גיגר, במאמרו "מאמר על ר' לוי בר אברהם בר חיים וקצת בני דורו", בספרו "קבוצת מאמרים", בעריכת ש. א. פאזנאנסקי, ורשה, תר"ע, עמ' 285-254 (נדפס תחילה ב"החלוץ", תר"ג, עמ' 27-12; אוצר נחמד, ב, תר"י, עמ' 96-94); יוסף געלערטער, בהערת קצרה ב"אוצר החיים" לערנרייך, תרצ"ה, עמ' 40; גייבויער-רינאן, בספר Rabbins Francais פאריס 1877, עמ' 629.

142 גיגר, שם, עמ' 256. ארבעה מפיוטי ר' אברהם בר' חיים נדפסו במחזור מנהג אביניון וקרפנ-טראס. וראה וידוסון, אוצר השירה והפיוט 6979 אספרה אל חק.

143 גיגר, שם.

איננו בחיים, כי מזכירו בלשון עבר ("היה בקי, וחדש סברות, כי היה פלפולו"), אע"פ שאינו מזכירו במלים "ז"ל", ובחיבור התשובה הוא כבר מזכירו לאחר פטירתו: "אדוני החכם הגדול מורי ז"ל בספר התמיד". זאת ועוד, בן אחיו ר' לוי כתב את חיבורו הפילוסופי בשנת ל"ו לאלף הששי, ואז הוא כבר כותב עליו "אדוני דודי החכם ר' ראובן ז"ע".

תקופת רבינו מנוח

כפי שכבר צויין לעיל, אין לנו ידיעות מפורטות מתי חי רבינו מנוח ושנת פטירתו, ורק לאחר שנתבררו שמות רבותיו ותקופתם, אפשר לשער גם את תקופתו הוא. נתברר לנו כי לכל המאוחר בשנת ל"ו לאלף הששי כבר לא היה ר' ראובן בר' חיים מורו בין החיים¹⁴⁴. לא ידוע אם בשעה שכתב רבינו את פירושו היה עדיין מורו חי, מאחר שרבינו אינו מוסיף לשמו לא "ז"ל" ולא "צ"ו". רבינו מנחם המאירי היה תלמידו של ר' ראובן, ועליו ידוע שגולד בסוף השנה התשיעית לאלף הששי¹⁴⁵, ועל שנת מותו נחלקו אם מת בשנת ע"ה לאלף הששי (1315)¹⁴⁶ או בין שנת ס"ו—ס"ז (1306/7)¹⁴⁷. וכפי שהזכרנו במקום אחר¹⁴⁸ היו ידועים להמאירי פירושי רבינו, וכנראה שרבינו מנוח היה יותר זקן ממנו, אבל שניהם היו תלמידיו של ר' ראובן בן חיים, ועל ר' מאיר מנרבונה ידוע שמת בשנת כ"ד לאלף הששי¹⁴⁹. ואת פירושו לרמב"ם כתב רבינו מנוח עוד בחיי רבו ר' מאיר, מאחר שמוזכרו תמיד בתואר "צ"ו"¹⁵⁰, כך שרבינו כתב את פירושו לפני שנת כ"ד לאלף הששי¹⁵¹.

ראיה נוספת לזיהוי תקופתו של ר' מאיר, נמצאת בספר "מאירת עינים" לר' יצחק דמן עכו, שכתב¹⁵²: "תמה אני על הרמב"ן ז"ל כי איך כלל בכלל מעונן ומכשף הוברי שמים, שהיא חכמת האצטגנינות, ואחר כך בהשגחה פרטית התיר הענין באגרת ששלח להחכם הר' מאיר מנרבונה זצ"ל¹⁵³."

144 כפי עדות בן אחיו ר' לוי, שהובאה לעיל.

145 כדברי עצמו בסוף הקדמתו לפירושו על מסכת אבות.

146 הרב מירסקי, בין שקיעה לזריחה, ירושלים—ניו יורק תשי"א, עמ' 134—133. וראה הר"מ הרשלר קרית ספר להמאירי (ירושלים תשט"ז) מבוא, פרק ז, המסיק שמסתבר שימי המאירי האריכו "עוד כמה שנים" אחר ס"ו.

147 ראה שמואל בנימין סופר, אור המאיר, תולדות רבינו המאירי ז"ל וספריו, ירושלים, תש"ב, עמ' 17.

148 ראה להלן על יחס המאירי לרבינו.

149 ראה לעיל בסוף הסעיף על מורו ר' מאיר.

150 ראה לעיל ברשימת ההלכות שמביא בשמו. ולפעמים כבר תיקנו מעתיקים מאוחרים ל"ז"ל".
151 ויש לציין כאן כי רבו של ר' מאיר, ר' משולם מברדש בעל ההשלמה, נולד בסביבת ד' תתקל"ה ונפטר בסביבת ה' אלפים י', או תחילת האלף הששי (ראה הוכחת לובצקי, בספרו בדקי בתים, עמ' 9—11). לפי זה ייתכן שרבינו ראה את בעלי ההשלמה. ראה להלן בסעיף על רבינו משולם שלפי הכ"י יש לקרוא שם: "ועל ידי היה מעשה הורה כן הר' משולם מעיר ברדש", אם כי הדבר בספק גדול.

152 מאירת עינים, כתב יד אדלר מס' 1648, 222א.

153 על דברי הרמב"ן לאסור חכמת האצטגנינות, ראה פירושו על התורה לדברים יח, ט. והתשובה

ועל הרמב"ן ידוע שגולד בערך ד' תתקנ"ד¹⁵⁴ ומת בשנת ה' אלפים ל' 155. אם כן זהו בערך תקופתו של ר' מאיר מנרבונה לפי כל הנ"ל. ומכל זה אפשר להסיק שרבינו מנוח נולד בסוף האלף החמישי בערך 156, ושאל תורתו משני רבותיו הנרבוניים¹⁵⁷ ר' מאיר בר' שמעון המעילי ור' ראובן בן חיים.

חיבורי רבינו מנוח

רבינו מנוח כתב את פירושו על הרמב"ם, אבל שם החיבור אינו ידוע לנו בבירור, ונראה שלא היה לו שם מסויים, ונקרא בשמות שונים. מרן הבי"ה הביאו תמיד בלשון "ורבינו מנוח כתב", ונקרא גם "זה ספר הפירושים וחיידושים על הרמב"ם"¹⁵⁸, "ספר מגוה"¹⁵⁹, "ספר המנוח", "המנוח"¹⁶⁰, "המנוחה" ו"ספר המנוחה"¹⁶¹, או במויגה "פירוש רבינו מנוח". והוא הנקרא ספר המנוחה¹⁶². והמדפיסים הוסיפו בדפוס בדף השני את המלים "וירא מנוחה כי טוב". ובפזמון שבפתיחה להלכות שופר נרמז שם המחבר "אל מנוח און וכוח".

תיאורים שונים ומקוצרים ביותר ניתנו למהות חיבורו של רבינו מנוח: "רבינו מנוח חיבר על הרמב"ם"¹⁶³, "ר' מנוח שחבר ספר המצוות על ביאור דברים רבים מהרמב"ם"¹⁶⁴, "רבינו מנוח שחיבר ספר המנוחה על דברים רבים מס' הרמב"ם"¹⁶⁵, "החכם ר' מנוח ביאור על לשון הרמב"ם והעמיד סברותיו בראיות נכוחות עם משא ומתן, וקראו ספר

שמשיב לרבינו מאיר מנרבונה אולי היא תשובה שהרמב"ן חתום עליה והמובאת בשו"ת הרשב"א המיוחסת להרמב"ן, סי' רפג: "תשובה לרמב"ן על ענין המנחשים והמכשפים וענינים החנונים בכוכבים וכו' ובוודאי משמע שאין האצטגנינים בכלל ניהוש דמבעי ליה מגין וכו' ע"ש".
154 צמח דוד לר' דוד גאון.

155 ראה הרב ח. ד. שעוועל, חיי הרמב"ן, עמ' רג.

156 רינן (בספרו הנ"ל הערה 108, עמ' 512) משער שרבינו חי בערך בשנת 1250, או קצת אחרי זה, כי אין הוא מביא חכמים שהיו בדרום צרפת בסוף המאה ה"ג.

157 על ר' ראובן שהיה מנרבונה ראה גרוס, גליה יודאיקה, עמ' 421.

158 דפוס ראשון של הלכות חמץ ומצה וכו' (ראה להלן).

159 שערי ציון למהר"ל די לאטש, הוצאת באבער, יאריסלוא, תרמ"ה, עמ' 46; הגר"ש ליברמן ב"תשלום תוספתא", ירושלים תרצ"ח, עמ' 7, 25, 28 ועוד (אולם במפתח הספרים שם, עמ' 59: ספר המנוחה).

160 ב"קורא הדורות", קוראו "ספר המנוח", וכנראה בטעות.

161 החיד"א, שם הגדולים, מערכת ספרים: ספר המנוחה. אבל במערכת גדולים, רבינו מנוח, אינו מזכיר שם החיבור. וכן קראו ר' שמעון סידאן בהוצאתו (ראה להלן). ומשם בכל ההוצאות שאחר כך.

162 הוספה מאוחרת בדף הראשון בכ"י גינצבורג.

163 החיד"א, שם הגדולים, בערכו.

164 שלשלת הקבלה, הוצאת ירושלים תשכ"ב, עמ' קלה.

165 קורא הדורות, מהדורת קאסל, ברלין תר"ו, עמ' 17א.

166 שערי ציון, בהוצאת באבער, עמ' 46. ובנוסח אחר, מובא ברבעון הצרפתי, כרך ט (1884) עמ' 61: "ר' מנוח הרחיב ביאורו".

מנוח, והוא טוב מאד ומקובל לכל רואיו¹⁶⁶, ולאחרונה: "ספר המנוחה ללשונות הרמב"ם"¹⁶⁷.

החלק הנדפס כאן הוא על הלכות קריאת שמע, תפלה וברכות. ומה שנדפס כבר הוא על הלכות חמץ ומצה, שופר, שביתת עשור, סוכה ולולב. ואם כי אין לנו כעדות מרן הב"י, שהביא מכל החלקים האלו תחת שמו של רבינו מנוח, הרי גם מתוך דברי רבינו עצמו אפשר להוכיח שכולם נתחברו על ידו.

הלכות קריאת שמע. מזכיר בהלכות תפלה¹⁶⁸ וברכות¹⁶⁹ (בלשון עבר).

הלכות תפילה. מזכיר בהלכות ק"ש (בלשון עתיד)¹⁷⁰, ברכות¹⁷¹, שביתת עשור¹⁷², סוכה ולולב¹⁷³ (בלשון עבר).

הלכות ברכות. מזכיר בהלכות תפלה (בלשון עתיד)¹⁷⁴ וחמץ ומצה (בלשון עבר)¹⁷⁵. הלכות חמץ ומצה. מזכיר בהלכות ק"ש¹⁷⁶, שביתת עשור¹⁷⁷, סוכה ולולב¹⁷⁸ (בלשון עבר)¹⁷⁹.

הלכות שביתת עשור. מזכיר בהלכות ק"ש, תפלה¹⁷⁹, חמץ ומצה¹⁸⁰ (בלשון עבר).

הלכות שופר. מזכיר בהלכות חמץ ומצה (בלשון עבר)¹⁸¹.

הלכות סוכה. מזכיר בהלכות חמץ ומצה (בלשון עבר)¹⁸¹.

עד היום לא נתברר לנו אם רבינו חיבר פירושו על כל משנה תורה להרמב"ם, או רק על חלקים ממנו. ומתוך דברי רבינו נראה שהיו לו פירושים על חלקים אחרים ברמב"ם וכנראה שאבדו מאתנו, ובכמה מהם אפשר שרק התכוון לכתוב, כי אין הוכחה ממשית שכתב. ובמיוחד ברור שהיו קיימים פירושיו על הלכות תפילין, מזוזה, ספר תורה, וציצית, ומילה, שהיו בידי מרן הב"י (ראה להלן). ואלו ההלכות שרבינו מזכיר שפירש אותן:

167 שרי האלף, ניו יורק הטי"ט, עמ' רעא. ואולי נובע הדבר מטעות הדפוס, כי בקובץ זה נדפס לאחר ספר המנוחה גם ספר "ללשונות הרמב"ם" לר' דוד ו' זמרא.

168 ג, ד: "כדכתבנו בהלכות ק"ש"; שם ג, ז: "אמרנו בפרק א מהלכות ק"ש... ושם ביארנו ענין זה יותר"; ד, ב: "כמו שכתבנו בראש פרק ג מהלכות ק"ש"; ח, ח: "וכבר ביארנו זה יותר בהלכות קריאת שמע".

169 א, ט: "כדכתב" בשלהי הלכות ק"ש"; א, יז: "וכבר ביארנו ענין זה בהלכות ק"ש".

170 ב, ו; ב, טז: "כמו שיתבאר בהלכות תפילה".

171 ה, ד: "כדכתב" בפרק יב מהלכות תפלה"; יא, א: "וכבר כתבנו בהלכות תפילה".

172 ג, כ: "פי" מהלכות תפלה ושם הארכנו בענין זה".

173 ד, י: "ובהלכות תפלה וברכת כהנים הארכנו בזה".

174 ד, ב: "ובהלכות ברכות נרחיב הביאור בזה"; ז, ד: "וענינים אלו יתבארו בהלכות ברכות"; ז, י: "ובהלכות ברכות נבאר הענין".

175 ג, ו: "הלכות ברכות, ושם כתבנו די הצורך".

176 ג, ו: "וכבר ביארנו את הרב בהלכות שביתת עשור ובהלכות חמץ ומצה".

177 ב, ג: "ובענין זה הארכנו בפרק ראשון מהלכות חמץ ומצה".

178 ז, ז: "ובהלכות חמץ ומצה הארכנו בענין זה".

179 ז, ז-ח: "ובהלכות שביתת עשור הארכנו בזה".

180 ג, ו: "ובהלכות שביתת עשור ביארנו ענין זה יותר".

181 ו, א: "ובהלכות שופר וסוכה ביארנו".

הלכות שבת. מזכירו כמה פעמים בסדר אהבה, בלשון עתיד: "ובהלכות שבת יתבאר ענין זה יותר"¹⁸². ובסדר זמנים יזכירו בלשון עבר: "ובפרק ה' מהלכות שבת הארכנו בזה"¹⁸³, "ובהלכות שבת מתבאר זה יותר"¹⁸⁴, ובפרק ז' מהלכות שבת הארכנו בזה"¹⁸⁵, "וענינים אלו ביאר הרב בפרק כ"ט מהלכות שבת ובפרק ו מהלכות שביתת יום טוב ושם ביארנו הכל כפי הצורך"¹⁸⁶, "וכבר בארנו בהלכות שבת וכו' בפרק י"ז"¹⁸⁷, "כמו שביארנו בהלכות שבת"¹⁸⁸.

מגילה והנוכה. מזכיר כמה פעמים: "ובפרק ג' מהלכות מגילה וחנוכה יש לנו ביאור אחר בזה"¹⁸⁹, "כבר הרחבנו ביאור זה בהלכות מגילה וחנוכה"¹⁹⁰, "ובהלכות מגילה וחנוכה נכתוב טעם אחר בע"ה"¹⁹¹.

גדרים. "ובהלכות גדרים הארכנו בפירושו זה הענין"¹⁹².

חלה. "וכל זה יתבאר במקומו בענין חלה בעור הצור"¹⁹³, ואין ראייה מוכחת שאמנם חיבר על הלכות אלו.

ביכורים ושאר מתנות כהונה. בלשון עתיד: "ובענין זה נרחיב במקומו בע"ה בהלכות בכורים ושאר מתנות כהונה"¹⁹⁴.

פרה אדומה. בלשון עתיד: "וענין זה יתבאר בהלכות פרה אדומה בע"ה"¹⁹⁵.

קטעים מוצלים מחיבורי רבינו האבודים

הלכות תפילין

א, ו וקלף ודוכסוסטוס. יש גירסאות מוחלפות בלשון רבינו. ויש גורסים בלשון רבינו בהפך, זה החלק שממול השיער נקרא דוכסוסטוס, וזה שממול הבשר נקרא קלף... וכך היא גירסת ה"ר מנוח (כס"מ על אתר)¹⁹⁶.

182 תפלה ט, י. בסוף.

183 חמץ ומצה ז, ג.

184 שם ז, י.

185 שביתת עשור א, ג.

186 חמץ ומצה ו, י. אמנם אפשר שהתכוון רק לשביתת יו"ט, אבל מאחר שכבר מוכח לעיל שחיבר על הלכות שבת, לכן יש להוציא מדי ספק.

187 סוכה ולולב א, ב.

188 שם א, טו.

189 תפלה יג, ד.

190 ברכות יא, טז.

191 סוכה ולולב ד, כב.

192 תפלה יא, טז.

193 חמץ ומצה ו, ד.

194 שם ה, א.

195 סוכה ולולב ד, יא.

196 וכן גירסת רבו בהלכות תפילין (נדפס בסוף ספר המאורות למגילה) עמ' שגא, ובהלכות מזוזה שם עמ' שסד.

א, יב ומותר לכתוב תפילין ומזוזה שלא מן הכתב שהכל גורסין פרשיות אלו. אבל ספר תורה אסור לכתוב אפילו אות אחת שלא מן הכתב. וכתב ה"ר מנוח, ודוקא לכתחלה, אבל אם עבר וכתב שלא מן הכתב לא פסל. וצ"ע אם אותם פרשיות שבתפילין יכול לכתוב בס"ת שלא מן הכתב כיון דגריסן, עכ"ל. (כס"מ על אתר). י, יב היה בא בדרך ותפילין בראשו ושקעה עליו החמה וקדש היום וכו'. ואם הגירסא בדברי רבינו ושקעה עליו חמה לבד, בלא וקדש היום, וכן היא בה"ר מנוח, אפשר לומר דבבא קמא מיירי בחול (כס"מ על אתר).

ד, יג מצטער ומי שאין דעתו מיושבת ונכונה עליו פטור מן התפילין, שהמניח תפילין אסור לו להסיח דעתו מהן. כתב ה"ר מנוח, אע"ג דבשאר מצות אמרינן מצטער איבעי ליה ליתובי דעתיה, הכא שאני, משום היסח הדעת. וכתב עוד, מדאמרין במדרש שהיה חושש בראשו לא היה מניח תפילין של ראש, משמע דמצטער פטור מהתפילין עכ"ל¹⁹⁷. (כס"מ על אתר, ומחציתו הראשון בכ"י או"ח לח ד"ה כתב הרב רבי משה).

הלכות מזוזה

ה, י השוכר בית בחוצה לארץ וכו' פטור מן המזוזה ל' יום. וכתב ה"ר מנוח, שדין שואל בית בח"ל כדין השוכר, והכי משמע בגמרא. וכתב דטעמא דהשוכר בית בח"ל פטור מן המזוזה עד שלוש יום (מנחות מד) היינו משום דכיון דמזוזה חובת הדר, פחות מל' הוי דירת עראי ולא מיהיב. (ב"י יו"ד הלכות מזוזה רפו ד"ה וכתב ה"ר מנוח).

ה, יא המשכיר בית לחבירו על השוכר להביא מזוזה ולקבוע אותה, אפילו היה נותן שכר על קביעותה. וכתב ה"ר מנוח, ומסתברא שאפילו השכירו בחזקת שיש לו מזוזה ואין לו, לא הוי מקח טעות, כדאמרין בריש פסחים (ד, ב) גיחא ליה לאיניש למעבד מצוה בין בגופיה בין בממוניה (ב"י יו"ד הלכות מזוזה רצא ד"ה ומ"ש ולתקן).

וכשהוא יוצא לא יטלנה בידו ויצא. וכתב ה"ר מנוח על הא דלא יטלנה בידו ויצא, שאם הראשון מקפיד על דמיה טוב לשלמה לו, אבל אין מוציאין (ב"י שם). ואם היה הבית של כותי הרי זה נוטלה כשיצא. כתב ה"ר מנוח, דה"ה אם היתה של ישראל והשכירה לנכרי דנוטלה בידו כשיוצא, ופשוט הוא (ב"י שם).

ו, ה בית שאין לו תקרה פטור מן המזוזה. וה"ר מנוח כתב, ואף על גב דשערי חצרות חייבים, התם שבתים מקורות פתוחים לחצרות. (ב"י שם רפו ד"ה בית וכו' בפרק הקומץ).

היה מקצתו מקורה ומקצתו אינו מקורה יראה לי שאם היה הקירוי כנגד הפתח שהוא חייב במזוזה. וכתב ה"ר מנוח, אם הקירוי אצל הפתח חייב, נראה לי

197 ובכס"מ שם הוסיף: ואע"פ שיש להשיב על ראייה זו, דשאני התם שהצער היה בא לו מצד הנחת התפילין אילו היה מניחן, מ"מ קצת סמך הוא.

דיש במקורה ד' על ד', ופשוט הוא¹⁹⁸, (כס"מ על אתר וב"י שם רפו ד"ה בית שאינו מקורה. ומזכירו גם שם רפו ד"ה אין).

ו, יב והיכן קובעים את המזוזה וכו' בתחילת שלישי העליון של גובה השער, ואם קבעה למעלה מזה כשרה. וה"ר מנוח כתב, שג"ל שאם קבעה למטה משלישי העליון כשרה, ובלבד שתהא רחוקה מן המפתח ג' טפחים¹⁹⁹. (ב"י שם רפו ד"ה ומ"ש בחלל).

הלכות ספר תורה

י, ב ואסור לאדם למכור ס"ת וכו' ואפילו ישן ליקח בו חדש. וכתב ה"ר מנוח, דטעמא משום פשיעותא, הילכך אם היה החדש כתוב והוא בבית הסיפר ואינו מחוסר אלא נתנית דמים, מוכרים. עכ"ל (כס"מ על אתר וב"י יו"ד ספר תורה רע ד"ה מצוות עשה)²⁰⁰.

לעולם אין מוכרין ספר תורה אלא לשני דברים, שילמוד תורה בדמיו או שישא אשה. וכתב ה"ר מנוח, דרבים יכולים למכרו ללמוד תורה ליתום המוטל עליהם או להשיאו אשה. וכתב עוד ה"ר מנוח אינו רואה סימן ברכה וכו'. דוקא ס"ת העשוי לקרות ברבים, אבל ספרי יחידים מוכרים לעשות מהדמים מה שירצו, שע"מ כן עשאוים או לקחום. ועוד, שקדושתן לא פקעה בכך, והם בקדושתם ביד הלוקח כמו שהיו ביד המוכר, ע"כ לשונו²⁰¹. (ב"י יו"ד ספר תורה רע ד"ה וכתב ה"ר מנוח).

י, ג וכל כתבי הקדש וכו' אסור לזרקן. בפרק בתרא דעירובין (צח, א) אמר רב אחא אין מוריקין כתבי הקדש וכתב ה"ר מנוח כלומר כשיחנם לחבירו לא יתן לו בוריקה. הקומיעין וכו' אין נכנסין בהן לבית הכסא אלא אם כן היו מחופות עור. כתב ה"ר מנוח, אבל תפילין אפילו שהן מחופין עור אסור ליכנס בהם לבית הכסא מפני השי"ן ושאר אותיות העשויות בעור (כס"מ על אתר).

י, ו ואסור לישב על מטה שס"ת עליה. וכתבו התוס' בפרק אין מגלחין (כה, א) דמדלא אותיב ס"ת בגבוה ממנו נראה שאפי' הס"ת מונח בגבוה ממנו אסור, ע"כ. אבל

198 ספק אם המלים "ופשוט הוא" הן דברי רבינו מנוח, ונראה שהן הוספת הב"י, כי רבינו אינו משתמש בביתו זה.

199 וחולק עליו: ולא נהירא, דמדברי הרמב"ם נראה דלמטה משלישי העליון פסולה, וכ"מ פשטא דברייתא בגמרא (מנחות לג, א).

200 וראה בדרישה יו"ד שם אות א, שהאריך על דברי רבינו והקשה עליו, עיי"ש ובחדושי הגהות שם ובט"ז ובש"ך שם ס"ק ג.

201 שם מוסיף הב"י: והוא משמע לי דבסופרים וסוחרים הכותבים וקונים ספרים למכור מיירי, והוא שכתב שע"מ כן עשאוים או לקחום, אבל יחיד הכותב או הלוקח ספר תורה לעצמו אינו רשאי למכרו ואף ע"פ שאינו עשוי לקרות ברבים אסור למכרו. ומביא שם שכמה מן הפוסקים אמרו שיכול למכרו. אלא שאינו רואה סימן ברכה. ומסיים: ואפשר דה"ר מנוח גמי הכי ס"ל. וראה בב"ח שם, שהולק על הב"י בביאורו בדברי רבינו.

בירושלמי פרק מי שמתו גרסינן לא ישב אדם ע"ג מטה שס"ת מונח עליה, אם היה נתון ע"ג דבר אחר מותר, עד כמה, רבי אבא בשם רב הונא טפה, ר' ירמיה בשם רבי זירא כל שהוא. וכתב ה"ר מנוח ולא איפשיטא, ואית דפסקו לחומרא וכן²⁰² דעת הראב"ד שכתב בהשגות ואם היה מקום גבוה טפה וס"ת מונח עליו מותר (ב"י שם רפב ד"ה בפרק).

וכתב עוד ה"ר מנוח, אית דאמרי דוקא ס"ת, אבל ספרים אחרים לא מחמירין בהו, וטוב להחמיר. ודוקא שלא בשעת בית המדרש, אבל בזמן בית המדרש והמקום צר לתלמידים מותר לישב בשוה עם הספרים והפירושים, וכך נוהג ה"ר משולם מברדש"י. אך כשלא היה במקום בית המדרש היה מדקדק שיהיה הספר נתון ע"ג ד"א כל שהוא. עכ"ל²⁰³. (שם רפב ד"ה וכתב עוד)²⁰⁴.

י ט כל הרואה ספר תורה כשהוא מהלך חייב לעמוד מפניו. וכתב ה"ר מנוח, דה"ה השומע את קולו, אף ע"פ שאינו רואהו חייב לעמוד. וע"כ נהגו לעשות פעמונים. וראיה מדר' טרפון (ברכות לא, ב). כד הוה שמע קל כרעא דאימיה אמר איקום מקמי שכינה (שם רפב ד"ה וכתב ה"ר מנוח).

הלכות ציצית

ג ד כסות של בגד וכנפיה של עור חייבת, היא של עור וכנפיה של בגד פטורה, שאין הולכין אלא אחר עיקר הכסות. כתב ה"ר מנוח, וז"ל כסות של בגד וכנפיה של עור וכו' שאין הולכים אלא אחר עיקר הכסות פ"י דהא כתיב אשר תכסה, ואין אדם מתכסה אלא בעיקר הבגד, ומשום הכי אזלינן בתריה בין לפטור בין לחיוב. (שו"ת מהרי"ק סימן קמו, כסף משנה על אתר וב"י²⁰⁵ או"ח ציצית י ד"ה היא של בגד).

הלכות מילה

א טז חולה אין מלין אותו עד שיבריא. וגם ה"ר מנוח כתב כל דבר שאין בגופו של תינוק, כגון שרוצה לצאת לדרך, אין משהין את המילה בשבילו, כי היכא

²⁰² ספק אם קטן זה הוא מרבינו מנוח.

²⁰³ ומקור רבינו מנוח הוא ממאורות ברכות כו, א: ויש שאומרים דדוקא ספר תורה, אבל ספרים אחרים לא מחמירין בהו, וטוב להחמיר. ומכל מקום בזמן בית המדרש אני ראיתי לרב דודי (הוא בעל ההשלמה) שהיה שוגה לתלמידיו והפירושים ושאר ספרים אצלינו בשוה על ידי הדחק. אבל בעת שלא היה במקום בית המדרש היה מדקדק שיהיה נתון על גבי דבר אחר כל שהו. וכן ראוי להחמיר.

²⁰⁴ וכן הביאו בארוחות חיים הלכות תלמוד תורה טו, משם רבינו: והר"י מנוח ז"ל כתב, דבזמן המדרש אם המקום צר לתלמידים מותר לישב בשוה עם הספרים והפירושים, וכן היה נוהג ה"ר משולם מברדוש, אף כשלא היה במקום בית [המדרש] מדקדק שיהא הספר נתון ע"ג דבר אחר כל שהוא.

²⁰⁵ בב"י נוסיף: שורש קמט וצ"ל: קמח.

דלא משהין בשביל נשיבת הרוחות, דשומר פתאים ה', כדאיתא ביבמות (עב, א), עכ"ל. (ב"י יו"ד מילה רסב ד"ה גרסינן).

א, יה אשה שמלה בנה הראשון ומת מחמת מילה וכן מלה את השני וכו' בין מבעלה הראשון בין מבעלה השני הרי זה לא ימול את השלישי בזמנו. וכתב ה"ר מנוח, דה"ה אם איש מל בנו ראשון ושני לא ימול שלישי, בין שהיו לו מאשה אחת בין מב' נשים. (ב"י שם רסג ד"ה וכתב).

ב, א הכל כשרין למול ואפילו ערל. וכתב ה"ר מנוח, דוקא שמתו אחיו מחמת מילה, אבל אם מתכין להפר ברית לא (ב"י שם רסד ד"ה ומ"ש וערל).

אבל עכו"ם לא ימול ואם מל אינו צריך לחזור ולמול. כתב ה"ר מנוח, דטעמא משום דלא מצינו בתורה מילה לשמה... וגם הר"י מנוח כתב על דברי הרמב"ם, איפשר לומר שצריך להטיף דם ברית ע"י בן ברית. (ב"י שם ד"ה ומ"ש אבל עכו"ם).

ג, א המל מברך קודם שימול אקב"ו על המילה וכו' ואבי הבן מברך ברכה אחרת וכו' להכניסו בבריתו של אברהם אבינו. כתב ה"ר מנוח, י"א כשהאב עצמו מל את בנו אינו מברך להכניסו, שלא מצינו שתי ברכות על מצוה אחת. ומנהג לברך להכניסו, ואפילו כשהאב עצמו מלו, עכ"ל. (ב"י שם רס"ה ד"ה ואבי הבן).

ג, ב ואם היו שם עומדים אומרים כשם שהכנסתו לברית וכו'. וכתב ה"ר מנוח, אם היו אחרים עומדים שם מברכים אותו שיוכה לשאר מצות שחייב האב לעשות לבנו. (ב"י שם ד"ה ואם היו אחרים).

בשם "ר' אברהם אב ב"ד"¹⁸, או שיביא מתשובותיו: "נשאלה שאלה לפני חכמי נרבונה ובכללם הרב ר' אברהם אב ב"ד"¹⁹.

רשב"א — תר"י. לפעמים נמצאים ברבינו קטעים השווים לרשב"א בחידושו²⁰. וכן הדבר בנוגע לפירושו תלמידי רבינו יונה על הרי"ף לברכות²¹.

ד. ספר העזר. רבינו מנוח מביא דברים בשם "הרב בעל העזר", וכנראה שהעתיקם מתוך ספר, כי יביא לשונו ויסיים "ע"כ". המחבר הוא ר' מאיר בר' יצחק מטרנאקאטלייש, תלמיד חבר להראב"ד וממשפחתו של המאירי, שחיבר את "ספר העזר", ליישב את השגות הרו"ח על הרי"ף, כפי שמעיד עליו המאירי: "ואע"פ שיצא עליו (על הרי"ף) ערער מצד החבור אשר חבר עליו הרב הגדול ר' זרחיה הלוי הנקרא "ספר המאור", הנה גסעודו דבריו בספר העזר לאחד מגדולי משפחתנו הרב הגדול ר' מאיר בר' יצחק מטרנאקאטלייש, הוליקו אביו מקרקשונה לארץ פרוונצנא לשנות עם הרב הגדול הראב"ד ז"ל, ונתעכב שם ונעשה לו תלמיד חבר" וכו'²². וכעדות ר' יצחק די לאטיש: "והרב הגדול ר' זרחיה הלוי, אשר האיר במאור תורתו כל הגולה, הלא הוא כתוב על ספר המאור, והרב מאיר מטרנאקאטלייש והוא ג"כ חבר חבורים נאים ועזר לכל בספר העזר"²³. או לפי דברי ר' דוד הכוכבי דאישטיליא: "ובגלילות פרוונצנא היו בזמן ההוא אנשים חכמים וידועים כגון חכמי איגיון וחכמי טרנאקטלייש, נמצאים דבריהם כתובים בחידושו אשר לא נודעו שם מחבריהם, ורבנו מאיר מטרנאקטלייש חבר ספר העזר"²⁴. והוא זקנו של ר' אישתורי הפרחי²⁵. והראשונים מזכירים אותו²⁶ ואת ספרו

18 שם י, ו.

19 תפלה יב, כג, ונדפס בשו"ת שלו (בהוצ' הרב קאפה) סימן רי; ברכות ה, ז ובשו"ת הג"ל סימן טו (ובטעות שם טז).

20 אגון ק"ש ג, יא והערות 135, 136, 139; ברכות ד, ה והערה 10; י, א והערה 14.

21 אגון ברכות ה, ח והערה 87.

22 מבוא לבית הבחירה על מסכת אבות (הנקרא "בית אבות").

23 שערי ציון, הוצ' שלמה באבער, יארסילוא, תרמ"ה, עמ' 40.

24 בהקדמה לספרו קריית ספר (המקבילה ל"שערי ציון") נדפס ע"י א. נויבוער ברבעון הצרפתי, כרך 9 (1884), עמ' 222. ואח"כ בספרו סדר החכמים וקורות הימים, חלק ב, אוקספורד תרנ"ג, עמ' 231.

25 בעל כפתור ופרח (דפוס ברלין, תר"א) ומוכירו מתוך ספרו: "כתב זקני הרב בעל העזר" פרק ה (ח, ב; יא, ב); פרק כה (עו, א); פרק מב (צו, ב); פרק יד (גו, ב). ועל ר' אישתורי הפרחי ראה מו"ר הרש"ק מירסקי ז"ל "ר' אישתורי הפרחי", תורה שבעל פה, בהוצ' מוסד הרב קוק, כרך ח, ירושלים תשכ"ו, עמ' נא—נט.

26 מוכירו הרמב"ן בנוגע לפסק דין להגנת רבינו יונה: "פסק דין הרב ר' מאיר אבי מורי ר' נתן מנחתו כבוד" (אגרות הרמב"ן, נדפס בכתבי הרמב"ן, הוצ' שעוועל, חלק ב, עמ' שנג). ונראה שגם ר' שמואל הסרדי, בעל ספר התרומות, מוכירו: "זוה שכתבנו הוא ראייתו של רבי יוסף הלוי ותלמידו הרמב"ם והקשה עליו הר"ר מאיר משרקטניא" (דפוס וונצ'א (שנת ת"ג) עמ' שיג, א).

"ספר העזר"²⁵. וכתב גם "חבור המוקצה"²⁶. ובנו הוא ר' נתן²⁷, שהיה תלמיד הריצב"א²⁸, ומורם של ר' מאיר בעל המאורות²⁹, הרמב"ן³⁰ ושל ר' שמואל הסרדי³¹.

25 המאירי: "והרב קרובנו בעל העזר כתב, דכל הני, ר"ל מותר שמן ופתילה ומדורה, אין אסורן דבק בהם כל היום, אלא מתוך שנאסרו מקצת היום נאסר כולו. נמצא שאף ביום הראשון נאסרו מטעם מגו, וכל מה שנאסר קצת יום ראשון מטעם מגו, לא נאמר בו מגו אחר לאסרו ליום של אחריו, דחד מגו אמרינן וכו'. והיינו טעמא דאתרוג בשמיני מותר, שהרי שביעי מדנפק ביה פקע איסוריה, אלא דמגו דאיתסר ליה מקמי דנפק ביה, איתסר ליה לכלו יומא, והלכך לא אסרי ליה תו בשמיני, אבל סכה נאסרה כל יום שביעי מעקר איסור" (בית הבחירה ביצה ד, א). ועל ענין זה של שיירי פתילה ושמן שכבו בשבת אם מותר להדליקם ביום טוב שחל למחרת השבת ראה מ"ש ברוחב ובעומק הרב בנימין זאב בנדיקט, סיני, מא עמ' רכת—רמא. רבו של רבינו מנוח מביאו כמה פעמים במאורות שבת: "וכן הוא דעת הר"ר מאיר בעל העזר" (שבת יח, א). "וכן כתב הראב"ד וה"ר מאיר בעל העזר" (שם מא, א). ובמקום אחר גם מעתיק מספר העזר: "מיהו כתבה ה"ר מאיר בספר העזר, וזה לשונו, יש שמתירין בתנאי שיתנה עמו לשבות בשבת אע"ג דאיסורא דאורייתא הוא, כיון שהתנה עמו לשבות, ועל מנת כן שכתה אליו. ואם אינו שובת הויא ליה כאונס, שהרי מעביר על דעתו, ותו לא חישינן, ועל זה סומכין בכל מיני רכיבה כמו סוס וכל מינו ובפרדים, דכיון דאיכא למימר דלרכיבה לתודה קיימא ואיכא למימר דמי דלא יעבור על דעתו, כל כה"ג אולינן לקולא. וכדאי לסמוך. ודבר זה מתברר בפרק קמא דע"ז (טו, א) כי מעיינת ביה שפיר, ע"כ לשונו" (מאורות שבת יח, א). וכן בספר מווקק שבעתים (כ"י) לר' יוסף בר' שאול: "וכתב הרב בעל העזר ז"ל דבאבנטים שלנו שבכל יום אנו צריכים להרוויחם ולהדקם, מותר לקשרם מפני שאינו קשר של קיימא" (לרמב"ם הלכות שבת י, ג).

26 כמו שמובא בדברי רבינו מנוח, להלן.

27 כדברי המאירי על אביו ר' מאיר: "ואף הוא הוליד בן כדמותו כצלמו, עשה פרי למינו, הרב הגדול ר' נתן דטראנקאטלייש" (המאירי שם. וזוה רמז שחיבר חיבורים שונים); "וכן פירש הרב קרובנו ר' נתן בן הרב ר' מאיר מטריינגטאלה" (חידושי המאירי ביצה כה, א ד"ה לאפוקי ונראה שמקורו במאורות חולין ט, א המובא להלן); "על דעת הרב ר' נתן בן הרב ר' מאיר שפירש" (המאירי, חבור התשובה, מאמר א, פרק ה). וכן בכפתור ופרח מוכירו: "ובעל העזר הרב רבי מאיר, אבי זקני הרב ר' נתן ז"ל" (פרק ג דף ה, א); "ובזה הסכים זקני הרב רבי נתן מטריינגט לייש" (פרק נט עמ' קכה, ב). (ומאורת חיים, לר' חיים מיכל, מס' 1134⁵ יוצא ששני ר' נתן בר' מאיר היו, וברור שאינו כן, והיינו הך).

28 כפי שמעיד תלמידו הרמב"ן במעשה שהיה: "ישמעתי מפי מורי הר"ר נתן בן ה"ר מאיר, שבתחילה, כשבא ללמוד תורה לפני רבי יצחק בר' אברהם תקע התוקע ועשה ד' שברים, אמר לו רבי יצחק, חזור כל הסימן והעבירו. לאחר תפילה עמדו החכמים והתלמידים לפניו בחצר בית הכנסת, אמ' לו מורי רבי למה צוית לחזור כל הסימן, אי משום דאמר רב כהנא אין בין תקיעה לתרועה ותקיעה ולא כלום, אין הלכה כמותו, דהא קיימא לן כרבנן וכו' יוחנן (סוכה גג, ב—ג, א), השיב לו שמא אמרתי, מדקא פריך בגמרא (ר"ה לד, א) תרי זמני... אמר לו מורי כי הוי הפסק תרועה בין שברים לתקיעה, או שברים בין תקיעה לתרועה, אבל שברים ושברים מין במינו הוא ואינו הוציץ. תמה ר"י ושתק" (דרשת הרמב"ן לראש השנה, כתבי הרמב"ן, חלק א, עמ' רלט).

29 שהביאו בספר המאורות לחולין. הוא קיבל ממנו: "כך קיבלתי ממורי הר"ר נתן, וכן ראיתי שעשה מעשה וכתב וכו'" (חולין טו, א); "וקבלנו סימן לטרפת הסירכות ממורי הרב ר' נתן" (שם מה, א); "כך קבלתי ממורי הרב ר' נתן בן הרב ר' מאיר" (שם צב, ב; קה, ב). או ששמע מפיו (שם ט, א). או בשמו: "ישמעתי בשם הרב מורי ר' נתן בן הרב רבינו מאיר" (מאורות מועד קטן כז, ב). או שראה בכתביו: "כתב ה"ר מורי ר' נתן בן ה"ר מאיר" (חולין ב, א; ג, א; ח, ב; טו, ב) והובא בבית הבחירה שם, בשם "גדולי קדמונינו" וזולק עליו; ית, א; כת, א וראיתי כתוב בשם וכו'); לבי, א; לו, ב; לח, ב; מא, א; מה, א; מו, א (וכן פסק הרב מורי

הוא חיבר ספר "שער התפיסה"⁴², חיבור על הלכות שחיטה⁴³, ואולי גם פירוש לשבועות⁴⁴.
וגם כלל קצר מייני נסך⁴⁵.

ספר העזר היה הגנה ועזר על הרי"ף מפני השגות בעל המאור, כפי שמוסק מדברי המאירי, וחיבור המוקצה היה דן בעניגי טילטול בשבת, שכנראה היה בידי רבינו מנחם. רבינו מנחם מזכירו כמה פעמים, ובעיקר מביא מחיבורו "ספר העזר", והם אודים מוצלים מאבדון.

א. ברמב"ם⁴⁶ לענין קריאת שמע, היתה נטישת צואה על בשרו וכו' מותר לקרות לפי שאין להן ריח רע. ורבינו מנחם חולק על בעל העזר ומכריע בסברה כהרמב"ם, וכך מביאו רבינו מנחם: "והיה דנטישת צואה מוקי לה הרב בעל העזר במכוסה, כגון שסכה אותה בבגד אחר או בסמרטוט או בעפר, ולא במלבושיו שלובש, שהרי אם בגדיו נוגעים בה לא גרע מצואה הדבוקה בסנדלו, ע"כ". ורבינו הוסיף: "ודעת הרב

ר' נתן בה"ר מאיר; מו, א (וכן דעת מורי הרב ר' נתן בה"ר מאיר); מח, א; נ, ב; נא, ב). וכן בדף ג, א בשם "ואיכא מאן דאמר" ועי' שם בהערה 11 שבתחילה היה כתוב זה בשם ר' נתן בר' מאיר והמחבר מחק ותיקן שם. ואותם הדברים מובאים בבית הבחירה חולין (עמ' ט) בשם "מגדולי קדמונינו". שם גו, א בשם "איכא דמפרש" ובספר הבתים, שער ד מבית הקדש בשם ר' נתן בר' מאיר.

40 כדלעיל הערה 2. וכן: "ומורי החכם ר' נתן ג"ר בה"ר מאיר ז"ל פירש" (חיודושי הרמב"ן שבועות לו, א). ודברים אלו בשמו גם במהדורא קמא לריטב"א לשבועות (נמצא בכ"י הסמינר בניו יורק, ברומל מס' 1458, ובראשו כתוב "שיטה מהרשב"א"): "והרב ז"ל כתב בשם רבו הרב ר' נתן בן הרב ר"מ ז"ל" (כ"י עמ' 54). ועל ר' נתן עיין מה שכתב ידידי הרב חיים דוב שעוועל, בספרו רבנו משה בן נחמן, ירושלים תשכ"ו, עמ' מד-מו.

41 בעל ספר התרומות, שהיה נושא ונותן עמו: "ואמנם הרצתי קושיתי ודברי אלה לפני הרב ר' נתן ב"ה רבי מאיר ז"ל, וזו תשובתו שהשיב" (ספר התרומות מה, א); "אבל מצאתי שכתב לי הה"ר נתן בה"ר מאיר" (רפג, ב); "ופי' ה"ר נתן ב"ר מאיר" (רפו, ב); "וגם בזה כתב עליו הה"ר נתן בה"ר מאיר ז"ל וזה טופס דבריו, ואעפ"י שהאריך בכל הענין אכתוב הכל כלשונו" (שיג, ב). וגם קיבל מפיו: "וכן קבלתי זה מפי הה"ר נתן בה"ר מאיר ז"ל" (שו, א); "ושאלתי פי הה"ר נתן בה"ר מאיר, וזו אשר השיב לי.... ע"כ. גם שאלתי פי הרמב"ן ז"ל" (שכב, א-ב).

42 כעדות בעל ספר התרומות: "וכן שלח לי דעתו הה"ר נתן ב"ר מאיר ז"ל בשער התפיסה אשר חיבר" (ספר התרומות נו, ב); "וכן פסק בדומה לזה הה"ר נתן וכן (אולי צ"ל: וכן) הה"ר מאיר ז"ל בשער התפיסה" (שיח, א).

43 הנזכר כמה פעמים במאורות למסכת חולין: "וכתב הה"ר מורי ר' נתן בהלכות שחיטה שחיבר" (חולין ג, א; טו, א; פג, ב; פז, ב כתב בהלכותיו). וכן בא"ח דין כיסוי הדם (וכנראה שם בטעות "ר' מאיר בר' נתן").

44 וכן כתב המאירי: "וכן כתב הרב הגדול קרובנו ר' נתן בר' מאיר במסכת שבועות בפירושו, שאותם הגזירות ותקנות שאנו גוזרים על דעת המקום ועל דעת הקהל יש להם היתר אע"פ שהוא על דעת רבים" וכו' (חיבור התשובה, מאמר ב פרק יב). ובבית הבחירה לשבועות תחילת פרק ג (הוצ' הרי"א לים עמ' פח) מביא אותם הדברים ממש בשם "ואף קצת קדמונינו כתבו במסכת שבועות" וביומא כט, ב בשם "וכתבו קצת קדמונינו".

45 כלל קצר מייני נסך בשם החכם ר' נתן בר' מאיר, מובא בסוף "כללי דקנאגים" מנכדו של רבינו משולם בעל ההשלמה אשר שמע מפי רבינו משולם וקנו (הוצ' לובצקי, עמ' 72).

46 ק"ש ג, יא.

(הרמב"ם) נראה דאפילו מגולה מותר, דכיון דיבשה היא ואין לה ריח רע, ודעת בעל העזר היא יחידית וחדוש, והיא נגד שיטת התר"י, רא"ש והמאור שהובא במכתם ובהשלמה ובמאורות, שסוברים שדוקא אם הצואה שעל בשרו היא במקום שמתכסה מאיליו, וכן נפסקה ההלכה בטור ושו"ע. ובעל העזר חידש שצריך דוקא לכסותה בבגד אחר שאינו לבוש בו. וגם מה שכתב שנגיעת בגדים היא כדבוקה בסנדלו היא כנגד המאור שסובר דדבוקה בסנדלו גרועה מנגיעת בגדיו.

ב. לענין קטן אם לצרפו לתפילה ולזימון: "והרב בעל המאור⁴⁶ א כתב דלא שנא קטן אחד ולא שנא שנים או שלשה, כיון דרובא גדולין ניגהו מצטרפין למניין בין לתפלה בין לזימון, וכן הסכים הרב בעל העזר, ולא כן דעת הר"מ (תפלה ח, ד) דאיהו סבירא ליה דלתפלה ולכל דבר שבקדושה בעינן כולהו גדולים"⁴⁷.

ג. רבינו מסכים לסברת בעל העזר, בכדי לתרץ קושיא על הרמב"ם. רבינו מביא קושיא על הרמב"ם לענין אפיקומן שכתב, שמי שאין לו מצה משומרת אלא כזית, כשגומר סעודתו ממצה שאינו משומרת מברך על אכילת מצה ואוכל אותו כזית וכו'⁴⁸. והקשה רבינו, הרי עיקר מצות מצה בתחילת אכילה דלא ליכול ליה אכילה גסה, ומדוע לא יאכל הכזית בתחילת אכילה. ותירץ, והביא גם את סברתו של בעל העזר, שגם לפיה ניתרצה הקושיא: "וסברת הרב בעל העזר, שלא אמרו אכילה גסה אלא באוכל מבעוד יום ונשתאה לאחר אכילה שהתחיל להתעכל במעיים, שאם בא לאכול קשה לו ונקראת אכילה גסה כאשר יכיר (בכ"י: היה) האדם מעצמו. אבל דברים הבאים בתוך הסעודה, אע"פ שאכל רווחא לבסומי שכיחא ותאות אכילה וכפרפראות ניגהו ולא אמרינן כה"ג אכילה גסה, אלא אמרין (בכ"י: זמנין) דאכיל לטובא כדאמרינן שלהי ערבי פסחים הסופגנין והאסקריטיין והדובשנין אדם ממלא כרסו מהן כו' לא מבעיא בראשונה דאכיל לה לתיאבון, אבל באחרונה דלמא אכיל לה אכילה גסה, קמ"ל דלא חשבינן לה אכילה גסה כיון דאכיל לה תכף אכילתו. ע"כ. והוא ברור נכון ובו ניתרת הקושיא".

ד. לענין תקיעת שופר בר"ה שחל להיות בשבת בזמן הזה במקום שיש שם ב"ד קבוע ונסמך בארץ ישראל⁴⁹, מביא רבינו ראייה לשיטת הרמב"ם מבעל העזר. ורבינו כותב על דברי הרמב"ם: "אמר המפרש, לא אשכחן דוכתא בעולם דתוקעין בה ב"ש של ראש השנה בשבת, מיהו מדינא דגמרא הכי משמע כמ"ש הרב וכן הסכים הרי"ף, וכ"כ הרב בעל העזר שהוא ראה חכם שבא מדמשק שראה שהיו תוקעין ביום טוב של רא"ה השנה בשבת".

ה. לענין הנענועין⁵⁰: "והרב בעל העזר כתב, אין ספק דהא דתני⁵¹ דצריך לנענע שלשה פעמים על כל דבר ודבר, לאו אהולכה והבאה והעלאה וירידה קאי, דהא לאו

46 ברכות פרק שלשה שאכלו ד"ה ואמר.

47 רבינו מנחם ברכות ה, ז.

48 חמץ ומצה ח, יג. 49 רמב"ם שופר ב, ט.

50 רמב"ם סוכה ז, י. 51 ירושלמי סוכה ג, ח.

מתניתין היא ולא ברייתא היא מוליך ומביא גבי לולב, אלא רבא הוא דאמר וכן לולב גבי כבשי עצרת, ובידוע דכל תנא דגמרא דידן וכל תנא דירושלמי אמתניתין קאי, והתם⁵² קאי דקתני והיכן היו מנענעין בהודו תחלה וסוף, וקא פריש תוספתא⁵³ ותני וצריך לנענע שלשה פעמים על כל דבר ודבר בהודו תחלה וסוף ובאנא הושיעה נא, ובעי ר' זירא הכין חד, כלומר אם ההולכה אחת חשבינן לה משום נענוע אחד, וכן ההבאה משום נענוע אחד, וכן מעלה ומוריד משום ב' חשבינן להו ובנענוע אחד שינענוע אחד כלן סגי, או דילמא ההולכה וההבאה שתיהן אחד, דבין מוליך ומביא מעלה ומוריד ולא חשבינן להו אלא כחדא וצריך לנענע אחריהן שתי פעמים, דהא ג' נענועין בעינן בהודו ואנא. ובמסכת גדה פרק ט גבי כתמים דאשכחן דומיא דהא בעיא דהכא⁵⁴. ואע"פ שפירוש זה נכון פוק חזי מה עמא דבר על פי דעת ר"ם ורוב גאוני עולם (רב האי גאון ור"ח) ואין לשנות⁵⁵. ודברי בעל העזר הובאו במאורות ובהשלמה⁵⁶ בשם וי"מ.

ו. כן מוזכרו כמה פעמים נוספות. בשאלת שתי הלחם ביום טוב ושלש סעודות: "וכן כתב בעל העזר וטעם יפה הוא"⁵⁷. לענין אכילת פירות בסוכה, כתב: "ואי אכיל להו בסוכה לא מברך עליהו לישב בסוכה, כדכתבינן דלא החמירו אלא לאכול וכן דעת בעל העזר"⁵⁸. וכן ביאר הלכה שלימה ברמב"ם על פיו⁵⁹. וסיים: "כל זה מדרך הרב בעל העזר". ובהלכה יא, שם: "ודעת הרב העזר כתבנו למעלה".

ז. לבעל העזר היה גם "היבור המוקצה" הדין בעניני טילטול, ורבינו מנוח הוא היחיד שמביא פעם אחת מחיבור זה. ברמב"ם⁶⁰ לענין טילטול לולב בשבת, שלדעת רבינו משמע שהרמב"ם סובר שבזמן הזה אסור לטלטלו. "ויש חולקים ואומרים דאפילו לולב והדס וערבה מותר לטלטל ולהחזיק במים בשבת שבחוד החג, ומייתו ראייה מההיא דמקבלת אשה מיד בעלה וכו'⁶¹ ומוקינן לה אפילו בזמן הזה כ"כ (בכ"י ליתא: כ"כ) הרב בעל העזר בחבור המוקצה"⁶².

ה. ספר השלמן. ספר "השלמן" נחבר על ידי ר' גרשם ב"ר שלמה, כפי עדותו של רבינו המאירי: "ר' גרשם חבר ספר כולל כל פסקי התלמוד קראו שלמן"⁶³, והשלימו בנו

52 משנה בדף לו, ב.

53 בתוספתא ליתא. והגאון ר' שאול ליברמן הרגיש בכך ("תשלום תוספתא", ירושלים תרצ"ח, עמ' 17) וסובר שרבינו מנוח שאב את הדברים מרי"ץ גיאת. והשאר הדבר בצ"ע. ויש לציין שהם דבריו של "בעל העזר", ולא של רבינו מנוח. וכן נראה מהמאורות שם.

54 עד כאן לשון בעל העזר בפירושו דברי הירושלמי. וכ"כ מהר"ח שהביא כל דברי הירושלמי ופירשם וכן הביאו שם הראשונים והר"ן והרא"ש את הירושלמי ופירושהו, ובעל העזר פירש בדרך אחרת.

55 רבינו מנוח סוכה ולולב ד, ט. 56 סוכה לו, ב.

57 חמץ ומצה ח, ו. 58 רבינו מנוח סוכה ולולב ג, ו.

59 שם, ה, י. 60 סוכה ולולב ז, כה.

61 משנה בסוכה דף מב, ב. 62 רבינו מנוח סוכה ולולב ד, כה.

63 המאירי בסוף פתיחתו לבית הבחירה על מסכת אבות. ונראה ששם נחסר דברי המאירי, כי לפי מה שמובא שם מתקבל הרושם שהמחבר הוא ר' משולם ב"ר גרשום. ושם: "ובבדריש אדר

ר' שלמה⁶⁴, לפי דבריו של ר' יצחק דיי-לאטש, שהרכיב על דברי המאירי, וכתב: "והרב הגדול בן בתו של זקנינו הגדול ר' גרשום מבדריש, חבר ספר כולל כל פסקי התלמוד, קראו שלמן, בסדר הלכות קרוב לסדר הרמב"ם ז"ל, ולא השלים מה שיעד לחבר, והשלים במצותו הרב הגדול בנו רבינו שמואל"⁶⁵, או לפי נוסחא אחרת: "והרב ר' גרשם ב"ר שלמה מבדריש חבר ספר השלמן בסדר ההלכות קרוב לסדר הר"ם, ולא השלים מה שיעד לחבר, והשלימו במצותו הרב ר' שמואל בנו"⁶⁶. לפי כל הדעות היה ספר השלמן ספר הלכה הכולל כל פסקי התלמוד ומסודר לפי סדר הרמב"ם. ונראה שהשם "שלמן"⁶⁷ כוונתו שהשלים מה שחסר ברמב"ם, או אפשר מפני שהשלימו בנו ר' שמואל⁶⁸. לפי המקורות הנ"ל ישנם שהסיקו כי ר' גרשם מת⁶⁹ ולכן היה על בנו להשלימו, אבל אין ראיה לכך, ואפשר שהשלימו בחיי אביו⁷⁰.

ספר השלמן נחשב כספר אבוד, אבל מתוך כמה ספרי הראשונים מתברר שספר זה היה ידוע ומקובל עליהם, וכן מוכח מכמה מהם שהספר נסב על דברי הרמב"ם. הראשונים

היקר הרב הגדול המופלג ר' משולם ר' גרשום חבר ספר כולל כל פסקי התלמוד קראו שלמן והרב הגדול ר' שמואל והרבה עמיהם בכל המקומות הדל לספור". ויש שתיקנו שם: "ר' משולם [ב] ר' גרשום" (ובסדר החכמים לנוביאר, כרך ב, עמ' 229 כבר: "משולם ב"ר גרשום"), אבל תיקון זה גרע יותר מאשר הוא מוסיף. ונראה שאחרי המלים "ר' משולם" חסירות כמה תיבות. ולובצקי במבוא לספר ההשלמה, עמ' xv הערה יז, מציע לתקן וגם להוסיף כזה: "ובבדריש וכו' המופלג ר' שמואל ב"ר גרשום, חבר ספר כולל כל פסקי התלמוד קראו שלמן, והרב הגדול ר' שמואל ב"ר גרשום, חבר ספר כולל כל פסקי התלמוד קראו שלמן, והרב הגדול ר' שמואל בנו השלימו". ר"ל של ר"ג שזה ר' שמואל השלים תכורו של אביו ר"ג. תיקון זה דחוק הוא, כי גם לפיו לשון הזהב של המאירי פגומה היא, ויוצא שהמאירי לא יזכיר בפירושו שר' גרשון חברו, אלא שר' שמואל "חיבר" ואח"כ ר' שמואל "השלים".

64 נזכר גם בקונטרסיו של ר' משה מבוטרייל: "ר' שמואל בר' גרשום בספר הזכרונות (כנראה ספר מווייף) שהציל הר"ם מעשה הפלה להשגות הראב"ד" (שני קונטרסים בהלכה מאת ר' משה מבוטרייל, קובץ על יד טז, חלק ב (תשכ"ו), עמ' 283).

65 שערי ציון, הוצ' באבער, עמ' 44 והערה תקלה שם.

66 הקדמת ר' דוד דאישתיליא (הכוכבי) לקרית ספר, מובא ברבעון הצרפתי, ט (1884), עמ' 222. ומשם ב"סדר החכמים וקורות הימים", כרך ב, עמ' 232.

67 בכל אופן ברור שאין לו כל עם ספר "שלמן", כפי שנמצא בכמה מקומות ואכמ"ל בזה. והחיד"א (שם הגדולים, מערכת ספרים, ערך ספר השלמן) קראו כן על סמך מה שמובא בכל בו. וכן (במערכת גדולים אות ג): "רבינו גרשם חיבר ספר שלמן, כ"כ בשיטה כ"י קדמונית למס' סוכה". ודבריו של הר"ש באבער בהערה שבשערי ציון שם, צריכים תיקון. ועי' לובצקי במבוא שם. וספר שלמן נמצאים ממנו כמה כ"י, ונתחבר ע"י ר' חייא ב"ר שלמה, כפי שמציין בהקדמת: "ואני חייא ב"ר שלמה... וקראתי שמו שלמן מפני שתיקרו הילכות סעודה וברכות, דברים הבאים בתוך הסעודה וכל שאר ברכות הנהנין". ומכינו אני כעת לדפוס ע"פ כמה כתבי יד.

68 כהשערת הגהות מנחם ציון לשם הגדולים, מערכת ספרים, שם. ואם כי דברי המאירי הגדולים הנ"ל אינם מוכיחים כן, הרי כבר צויין לעיל שאפשר שחסר שם. ואשר לדברי ציון, הרי אותם הדברים מביא ר' דוד הכוכבי והחסיד שר' גרשום "קראו" שלמן.

69 שלשלת הקבלה (מב, ב) וסדר הדורות, דפוס ורשא (קיא, ב): "ולא השלימו כי נתבקש בישיבה של מעלה, והרב הגדול ר' שמואל בנו השלימו".

70 עי' לובצקי שם שם. וראה להלן. ואת המלים "השלים במצותו" שבשערי ציון, אפשר גם לפרש שעשה כן בפקודתו עוד בחייו.

רבינו מוכיר ספר זה כמה פעמים, בהבאה מלאה של דבריו:

א. בעל השלמן מחזק את דברי הרמב"ם, שכתב לענין ק"ש: "ומי רגלים של בהמה קורין כנגדן"⁸⁴ והביא רבינו דבריו. ורבינו הביא את דברי הירושלמי שם המשמשים לראב"ד כהשגה נגד הרמב"ם שמי רגלים של חמור שבא מן הדרך אסור. ועי' בכ"מ שם שתייר שלפני הרמב"ם היתה הגירסא בירושלמי "מגללי חמור". ואלו דברי השלמן: "וכתב הרב בעל השלמן, הדין עמו"⁸⁵, דהא אפילו צואת כלבים וחזירים אין מרחיקין מהם אלא כשנתן לתוכן עורות, ומי רגלים שאין דרכן לתת לתוכן עורות מותר, דלא חמירי מצואה".

ב. כאן שואל בעל השלמן על הרמב"ם, ורבינו בא להגן על הרמב"ם נגד השגתו של בעל השלמן: הרמב"ם⁸⁶ כותב שלענין תפלה אם הוא ערום לא יתפלל עד שיכסה לבו, אבל לק"ש די בכיסוי הערוה: "כתב הרב בעל השלמן, שלא מצינו תפלה חמורה מק"ש, והדבר בהיפך". ורבינו חולק עליו בזה וכותב: "ואני אומר שכן מצינו, דהא אמרינן בגמרא⁸⁷ היתה טלת של בגד ושל עור ושל שק ושל חגורה לו על מתניו מותר לקרות ק"ש, אבל לתפלה עד שיכסה את לבו וכו'".

ג. בעל השלמן חולק על הראב"ד ומביאו רבינו. הרמב"ם⁸⁸ כתב שעכו"ם אגס הפקיד חמץ אצל ישראל, אם יודע הישראל שאם אכד או נגנב מחייב לשלמו וכופהו ואונסו לשלם, אע"פ שלא קבל אחריות הרי זה חייב לבערו. והשיג עליו הראב"ד. ורבינו מביא השגת הראב"ד ותשובת בעל השלמן עליה: "הראב"ד הגיה... ע"כ. וכתב הרב בעל השלמן ובאמת אין טעם להגהה זו, כי בודאי הדעת נותנת כדברי הרב, ומלתא דאמר להו רבא מוכחת כן דסתמא קאמר להו בעירו חמירא דבני חילא בין קבלו עליהם אחריות בין לא קבלו, אלמא דאחריות מן האונס אחריות הוא, דא"כ נימא להו לא תקבלו חמירא דבני חילא באחריות, והאי מלתא דרב נחמן כדבריו כן הוא, ושמא אותן בני חילא לא היו אנסין כראשונים והחזירוהו להם, או אפילו יהיו אנסים הרי אמר להם רבא בעירו חמירא דבני חילא".

ד. דעת השלמן לענין מים שלנו: "וכתב בשלמן בשם הראב"ד, שמי הדות אין צריכין ללון"⁸⁹.

בדבר, כמו שכתב אצלנו בספרי תשובות ושאלות. כאן נזכרים ספרי שו"ת בלשון רבים. וכן דעת הרב בנדיקט (סיני כט, עמ' קצא הערה 4) שתשובה מסויימת על מחבר ספר "בית מועד" הובאה לא מתוך תשובתו של רבינו גרשון אלא מתוך ספר השלמן.

83 ראה לעיל הערה... ובבעלי אסופות (טריפה יט): "מצאתי בתשובת שאלות להרב ר' גרשון בן הרב ר' שלמה בן הגאון ר' אשר וזה לשונו: בני שמאל הוהיק הגיה בספרי בדין קורקבן". ומה שכתב לובצקי שם "שר"ג חבר ס' השלמן ובנו הגיה אף בהיו: [ואחר פטירתו השלימו] אין לו אחיזה של ממש, אלא על יסוד המקורות המאוחרים שהובאו לעיל.

84 ק"ש ג, ו. 85 עם הרמב"ם.

86 תפלה ד, ז. 87 ברכות כד, ב.

88 חמץ ומצה ד, ד. 89 שם ה, יא.

ה. גם כאן מוסיף השלמן לדברי הרמב"ם. מצה שנאפת בקרקע יוצא בה ידי חובתו⁹⁰ והביא רבינו מגוח ראייה לרמב"ם מגמרא⁹¹ האי כובא דארעא והרי"ף⁹² הביא ראייה זו. והביא רבינו סברת השלמן בענין זה: "ובספר השלמן כתוב לסברא זו, האי דאמרינן בברכות האי כובא דארעא וכו' מסתברא שאפאה בגחלים שהטמינה בהן שהחום בה עליה מלמעלה, או שיש באותה כובא דארעא כיסוי וחממו ונותן לו עליה. ע"כ"⁹⁴.

90 רמב"ם שם ו, ו.

91 ברכות לה, א.

92 פרק כל שעה פסקא תשל.

93 מכאן עד סוף הפייסקא ליתא בנדפס, והוא על פי כה"י. אם שאינו מובן אם כתב זה לדעת

הרמב"ם.

94 חמץ ומצה ו, ו.